

SZABÓ ANDRÁS PÉTER

AZ ERDÉLYI FEJEDELMI UDVAR BESZTERCEI LÁTOGATÁSAI

A hazai udvarkutatás – elsősorban német inspiráció nyomán – az elmúlt évtizedben nagy fellendülést ért meg, és ennek részeként az erdélyi fejedelmi udvar vizsgálatában is fontos eredmények születtek.¹ Az erdélyi forrásadottságok meglehetősen szegényesek, hiszen II. Rákóczi György kora előttről még hiányosan sem maradtak fenn az udvartartás saját nyilvántartásai, katalógusai,² a német római császárok (egyben magyar és cseh királyok) bécsi közös udvarához hasonló forrásbőséggel pedig csak Apafi Mihály fejedelemsége (1661–1690) idejében találkozunk.³ Természetes tehát, hogy az udvarral foglal-

-
- 1 A fejedelmi udvar szerkezetére, működésére vonatkozó néhány alapvető fontosságú közlés: KOLTAI 2001. (Koltai András kiadványának külön erénye, hogy egységes szerkezetben, összehasonlító jelleggel tárgyalja a magyarországi főúri udvarokat és az erdélyi fejedelmi udvart.) SUNKÓ 1994., SUNKÓ 1998., SUNKÓ 2001. Bár Teleki Mihály udvarához kapcsolódik, de az Apafi-kori fejedelmi udvarra is számos adatot és analógiát tartalmaz egy értékes forráskiadvány: FEHÉR 2007. – Az udvari kultúra kutatása a magyar tudományosságban a fentiekől némileg elkülönülő terület, amely interdiszciplináris jellege miatt lényegesen nagyobb szakirodalommal bír. Utóbbi irány mérföldköveiként két tanulmánygyűjteményt, az 1987-ben kiadott Magyar reneszánsz udvari kultúra című kötetet, és a 2005-ben megjelent *Idővel paloták... gazdag tablóját* lehet említeni.
 - 2 II. Rákóczi György és utódai udvartartási iratai közül a legtöbbet a Gyulafehérvári Káptalan Levéltára őrizte meg. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) F 12. Gyulafehérvári káptalan hiteleshelyi levéltára – Lymbus. XVII. fasc. 43597–43599. filmtári tekercek. Az iratok másolatai megtalálhatóak az Evangélikus Országos Levéltárban is, Radvánszky Béla hagyatékában, a történész udvartartási iratokról készített másolatgyűjteményében. Egykor a Lymbusban őrzött forrásokkal együtt lehettek azok az udvartartási számadások (?), amelyeket jelenleg a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban őriznek. BERNÁD 2006. No. 270. (1658. [] 22.–1659. június 21.) No. 289. (1661. január 24–30.) No. 318. (1659. augusztus 20.–1660. június 28.) No. 336. (1663. január 1.–március 10.) No. 352. (1665. április 4.) – Igen fontos továbbá a Kolozsvári Állami Levéltár (Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj) „fejedelmi számadások” (Socoteli princiare fond. nr. 566.) című mesterséges fondja, amely családi levéltárakból kiemelt iratokat tartalmaz, és főleg az udvar és a kincstári uradalmak II. Rákóczi György-kori és Apafi-kori történetére használható.
 - 3 Az Apafi-kori udvartartás tekintetében máig a 19. századi, 20. század eleji feldolgozások és forrásközlések a meghatározóak: THALLÓCZY 1878.; SZÁDECZKY 1911.; SZÁDECZKY 1913. Az 1661 utáni időszak udvartartási iratainak egyik fontos lelőhelye. MNL OL F 125. Gubernium Transylvanicum – Cista diplomatica. Collectio historico-diplomatica 1. cs. (45203. filmtári tekeres).

kozó történészek érdeklődése viszonylag hamar a gazdag és rendszerezett városi levéltárak, elsősorban a fejedelmi látogatások költségeit pontosan rögzítő számadások felé fordult. Jeney-Tóth Annamária úttörő kolozsvári kutatásaihoz újabban Cziráki Zsuzsanna csatlakozott Bethlen Gábor brassói látogatásainak részletes elemzésével.⁴ Jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk az észak-erdélyi szászág központjának, Beszterce városnak a fejedelmi udvarra vonatkozó forrásait,⁵ és hogy ezek nyomán röviden értékeljük a fejedelmek besztercei tartózkodásait. Érdeklődésünk tárgya most nem az udvar belső szerkezete lesz,⁶ hanem az udvartartás és a város kölcsönhatása, a látogatások szervezése.

Tanulmányunknak nem lehet feladata az udvar fogalmának általános érvényű definiálása, erre amúgy is meglehetősen kevés esélyt látunk, célszerűnek tűnik azonban, hogy az adott téma kapcsán rögzítsük álláspontunkat néhány nevezéktani kérdésben.⁷ Az erősen patriarchális jellegű erdélyi fejedelmi udvar számunkra elsődlegesen a társadalmi csoport: az udvarhoz, mint a fejedelem legtágabb familiájához tartozó személyek összességét jelenti,⁸ akiknek egy ki-

4 JENEY-TÓTH 2003., JENEY-TÓTH 2006a., JENEY-TÓTH 2006b., JENEY-TÓTH 2007., JENEY-TÓTH 2008., JENEY-TÓTH 2009., JENEY-TÓTH 2010., JENEY-TÓTH 2011., JENEY-TÓTH 2012., CZIRÁKI 2011a., CZIRÁKI 2011b. 62–87. p. Az erdélyi városi számadásokat ugyanakkor a zenetörténet már régóta használja az udvari zenészekkel kapcsolatos kutatásokban (Benkő András, Bárdos Kornél, Király Péter). A vonatkozó zenetörténeti szakirodalomról: SZABÓ A. P. 2007. 112–113. p.

5 Jelen tanulmány elkészítéskor elsősorban a besztercei városi levéltárról készült mikrofilmekre támaszkodtunk, amelyek kisebb hiányokkal a középkori és fejedelemség kori anyag egészét felölelik, sőt, néhány olyan városkönyvet is tartalmaznak, amely a Kolozsvárott őrzött eredeti anyagban már nem található meg. A Magyar Nemzeti Levéltár besztercei mikrofilmnyagáról: SZABÓ A. P. 2007.

6 Az erdélyi fejedelmi udvartartás csoportjairól jelenleg a legjobb áttekintést Jeney-Tóth Annamária monográfiája adja: JENEY-TÓTH 2012. 19–253. p. – Bethlen Gábor korában, 1619-től egészen 1629-ig Kassa is egyfajta székhelynek tekinthető, igaz, ez elsősorban a fejedelem magyarországi igazgatási központjaként szolgált. KERÉKES 1943. 51–64. p. A helyzet ebben az időszakban igen bonyolult, hiszen Bethlen fejedelmi udvarának volt egy kizárólag magyarországi komponense (benne például a magyarországi tanácsosok), amely csak a kassai tartózkodások alatt egyesült a fejedelem Erdélyből hozott kíséretével. Uo. 1943. 96–97. p.

7 Oborni Teréznek a konferencián tartott előadása, és az azt követő gondolatébresztő vita vezetett minket arra, hogy kísérletet tegyünk a fogalmi tisztázásra. Fejtegetésünkben erősen támaszkodtunk Kubinyi Andrásnak a középkori magyar királyi udvarról írott tanulmányára, illetve Koltai András erős érveket felvonultató állásfoglalására. KUBINYI 2005. 13–15. p.; KOLTAI 2012. 16–29. p.

8 A definíciós kísérletek közül számunkra Koltai Andrásé a legmeggyőzőbb, aki az udvart elsősorban társadalmi csoportnak tekinti: KOLTAI 2012. 16–21. p. Az udvarról mint a nemesség társadalmi integrációjának, az uralkodó és a rendek kapcsolattartásának eszközéről: HENGERER 2004. 12–26. p.

sebb hányada – például az udvari familiárisok egy része – nem is tartózkodott állandó jelleggel az uralkodó mellett.⁹ A fejedelmi kormánysszerveket szintén az udvar részének tekintjük, az egykorú beszercei számadások gyakorlatias szemléletét követve, amelyek rendszeresen az udvarnép részeként sorolják fel a kancelláriai és kincstári tisztviselőket. (Világos azonban, hogy e személyek nem számítottak minden szempontból udvaroncnak.¹⁰) Elvileg elfogadhatónak tartjuk azt a művészettörténeti-kultúrtörténeti ihletettséggel meghatározást is, amely az udvar reprezentációs funkciójából kiindulva a fogalmat határozottan egyetlen helyhez, a legjelentősebb rezidenciához köti.¹¹ Ez a definíció a szó alapjelentésére épít, és az udvart lényegében a székhellyel illetve a székhelyen tartózkodó személyi állománnyal azonosítja. A 16–17. századi Erdély esetében a sedes principalis általában Gyulafehérvárt jelenti, amelyet maguk a fejedelmek is székhelyüknek neveztek.¹² Logikus, hogy a Gyulafehérvárról kimozduló, és az ország városait meglátogató fejedelem kíséretét az utóbbi értelmezés szerint csak udvarnépként vagy udvartartásként említhetjük. Vitathatatlan az is, hogy minden utazás alatt a „fővárosban” marad az udvar egy kisebb hányada, így például az udvari katonaság egy része. A gyulafehérvári uradalom gazdasági

9 JENEY-TÓTH 2008. 145. p.; JENEY-TÓTH 2009. 179. p. Ugyanez igaz a fejedelmi lakosztályba bejáratos személyek heterogén, bejárókat, udvari familiárisokat és főembereket egyaránt magába foglaló csoportjára (*cubicularii*). 1645. április 29-én például bükkösi Kemény János, Fehér vármegye főispánja, fogarasi főkapitány, kincstartó, táblai ülnök és a fejedelem generálisa cubiculariusként és egyben aulae familiarisként szerepel. Kemény nyilvánvalóan tagja az udvarnak, de ahogy tisztségei is mutatják, nincsen állandó jelleggel az uralkodó tartózkodási helyéhez kötve. MNL OL F 1. Gyulafehérvári Káptalan hiteleshelyi levéltára – Libri regii. 24. kötet 147–148. p.

10 JENEY-TÓTH 2011. 33. p. – Ahogy azt az intézmények neve jelzi, a kora újkori bécsi császári udvarban szintén a tágabb értelemben vett udvartartás (Hofstaat) részének tekintették a központi kormánysszerveket: az Udvari Kamarát, az Udvari Haditanácsot és az Udvari Tanácsot (Reichshofrat). HENGERER 2004. 30. p.; RITTER 1917. 65. p.

11 Ez a meghatározás olvasható ki például Vigh Éva tanulmányából, aki az udvart az állam szimbolikus képének, politikai központjának tekinti, erőteljesen hangsúlyozva a reprezentatív funkciót. A 16–17. század helyszínhez kötött itáliai udvaraira, mint ideáltípusú udvarokra természetesen jól illik a fenti definíció, ám más területekre véleményünk szerint nem általánosítható. Igaz, erre maga a szerző sem tesz javaslatot. VIGH 2004. 29–34. p. Erdősi Péternek a Báthory-korral foglalkozó értékes tanulmányaiban – igaz, formális meghatározás nélkül – szintén a székhely és az udvar következetes azonosításával találkozunk. Pl. ERDŐSI 1995.

12 Pl. 1652. március 31. Gyulafehérvár. II. Rákóczi György Batthyány Ádámnak: „Eddig is kellett volna jámbor szolgálkhoz mutatott kegyelmed jóakarátját megköszönnünk, kit el sem akartunk múlatni, de megérkezések után ottan hamar ére véletlen szomorúlag az mi édes öcsénknek halála, kinek hideg teste bótban tétele után elindulván Fogarasbúl, megbetegedvén mi is, úgy hoztak ide *székes helyünkben*.” MNL OL P 1314. Batthyány család – Missiles. No. 39269. (89. d. 4886. tekercs).

adminisztrációja ellenben nem tekinthető az udvar részének,¹³ igaz, tisztviselői, köztük a szervezet élén álló provisor, familiárisi rangban az aulának is tagjai lehettek.¹⁴ Minél több intézmény és központi funkció működik a székhelyen a fejedelem távollétében, annál indokoltabb lehet a helyhez kötött udvarfogalom. A 17. századra, amikor a fejedelmek a székhely fokozatos újjáépítése ellenére igen sok időt töltöttek különböző mellékrezidenciákon, illetve nagyobb városokban, és útjaikra nem pusztán a szűkebb udvartartás, de a kancelláriai és kincstári tisztviselők jelentős része is elkísérte őket,¹⁵ véleményünk szerint ez nem annyira illik, ám a Báthory-kori Erdélyre részben talán alkalmazható.

Maga az egykorú magyar és német terminológia nem ismeri udvar és udvartartás konzekvens megkülönböztetését. A 17. század német nyelvű beszercei forrásai például hol udvarként (Hof), hol pedig kíséretként (Gesindel)¹⁶ emlegetik a fejedelemmel érkező népes csoportot. A latin nevezéktan sem igazán siet a segítségünkre. Az uralkodó udvarát már a magyar középkorban is két szó jelölte: az aula és a curia, ezek értelmezése azonban a medievisták számára is ingoványos terep. Az egyik megközelítés szerint a curia a királynak (a székhelyen fenntartott) állandó udvara, az aula pedig a mozgó udvar/udvartartás. Az is felmerült, hogy az aulán inkább a király „magánudvarát” kell érteni, a curián pedig az uralkodó „nyilvános udvarát”.¹⁷ Ha meggondoljuk, a két nézet nem is áll egymástól olyan távol, hiszen a „curia” mindkét értelmezés szerint egy adott helyszínre vonatkozik. A 16–17. századi erdélyi szóhasználat valamivel kevésbé következtelen, mint a középkori, ám sok tanulsággal nem kecsegtet. Az udvari tisztviselők nevét általában az „aula”, és nem a „curia” szóból képezik (pl. aulae familiaris, supremus aulae magister), ugyanakkor viszonylag gyakran előfordul a „curiae magister” kifejezés is,¹⁸ különösen a 16. századi forrásokban. Amikor pedig I. Rákóczi György uralkodásának végén és fia uralkodásának kezdetén a nagyobb kancelláriát néhány évig udvari kancelláriaként is említik, a latin megnevezés „aulica cancellaria”, annak ellenére, hogy elméletileg nem a szűkebb udvar részéről van szó. A „curia” szó a leggyakrabban bírósági kiadványokban fordul elő, és az újabb kori gyakorlatnak megfelelően

13 A gyulafehérvári udvarbíró alá tartozó csoportról: JENEY-TÓTH 2012. 230–236. p.

14 Koltai András Batthyány Ádám udvaráról írott monográfiájában meggyőzően érvel az uradalmi szervezet és az udvar éles megkülönböztetése mellett. KOLTAI 2012. 23–24. p.

15 Kolozvári adatok alapján a 17. századi „utazó kancelláriáról” és „utazó udvarról”: JENEY-TÓTH 2012. 206–229. p.

16 A szó nem a mai, pejoratív értelemben (csócselék) szerepel, hanem egyszerűen a Gesinde (= Gefolge, Dienerschaft) mellékalakja.

17 ENGEL 2001. 125–126. p.; KUBINYI 2005. 14. p.

18 Egy kései példa: 1635. június 15. gerendi Gerendi Márton „curiae nostrae vicemagister” MNL OL P 1961. Bethlen család – Vegyes iratok. 1. cs. 1. t. f. 46.

minden esetben az ország legfelsőbb igazságszolgáltatási fórumát, a fejedelmi táblát jelenti.¹⁹ A gyulafehérvári udvarbírák címzésében is ez a kifejezés tűnik fel.²⁰ Míg a „curia” szó alatt az utóbbi esetben egyértelműen a fejedelem rezidenciáját, álló udvarát kell érteni, addig a fejedelmi tábla elnevezésének gyökerénél a középkori „nyilvános udvart” fedezhetjük fel. Végül nem szabad arról a jellemző momentumról sem elfeledkeznünk, hogy a nyolcados törvényszakok jelentős részét nem Gyulafehérváron, a fejedelmi székhelyen, hanem más erdélyi városokban tartották. Összességében a véleményünk, hogy az Erdélyi Fejedelemség esetében nem igazán indokolt az a definíció, amely az „udvar” szót a fejedelmi székhelyre mint helyszínre vonatkoztatja, a fejedelemmel utazó csoport megjelölésére csak az „udvartartás” vagy „udvarnép” kifejezéseket tartva fenn.²¹ Ez a megkülönböztetés a 17. századi szóhasználattól is teljesen idegen.²² Az erdélyi városokba látogató tágabb vagy szűkebb fejedelmi kíséret számunkra minden esetben a fejedelmi udvar egy-egy megjelenési formája, változata.²³ Sohasem azonos a pusztán társadalmi entitásként létező teljes ud-

19 Ld. a táblai parancsok jellemző szófordulatát: „in curiam nostram, nostram scilicet in praesentiam” – a tábla tehát a fejedelmi „személyes jelenlét bírósága”. – A fejedelemség kori Erdélyben középkori maradványként fennmaradt „lovagi becületbírósgót” pedig, amelynek joghatósága az aula tagjaira terjedt ki, a „curia militaris” latin névvel illették. SUNKÓ 2001. 27–43. p.

20 1646. július 1. veresmarti Ciko Mihály „curiae et bonorum nostrorum Albensium provisor” MNL OL R 147. K. Papp Miklós gyűjtemény 12. t. 7. d. No. 69.

21 Jeney-Tóth Annamária nemrég újabb megoldási javaslattal állt elő: az udvartartás kifejezést a szűkebb értelemben vett udvarra, tehát a személyes szolgálattevőkre használja, a városokban megjelenő (nem teljes létszámú) fejedelmi udvartartást pedig utazó udvartartásnak nevezi. Számunkra ez a definiálási kísérlet sem meggyőző. JENEY-TÓTH 2012. 17–18. p.

22 Az 1670-es évek közepén megalkotott Rákóczi-eposz például így ír II. Rákóczi György 1655. évi hadba szállásáról: „Hát az *fejedelmi udvar*, ki talpon áll,/ Efféle játékot régen szomjáhozván,/ Váron kívül Morgó mezején futtatván,/ Egymás közt beszélvén, vajha indulnánk már. [...] Bejárók serege messze látszik s fénylik,/ Ugyanis nemes vér hamuban nem fekszik,/ Forgó toll s szerszámtól nap is szebben fénylik,/ Úrfiakkal szebben sereg is virágozik.” A versben említett gyülekezés nem Gyulafehérváron, hanem a Morgó mezején, a város mellett történt. SZIGETI 1988. 86–87. p. (1277–1280. 1285–1288. sor). Egy másik, az 1657. évi lengyelországi hadjárat végjátékára vonatkozó versszak, ugyaninnen: „Másikat Gyerőffy Györgyöt *udvarából*,/ Két atyafiát, mely származott egy ágból,/ Zalogul marsalknak küldi táborából,/ Míg megeléghet lengyelt milliőről.” Uo. 162. p. 3077–3080. sor.

23 Hasonló gondolatokat fogalmazott meg nemrég Szabó Péter is: SZABÓ P. 2005. 314–315. p. Cziráki Zsuzsanna Bethlen Gábor brassói látogatásairól írott tanulmányában nagyon találóan az „udvar kiszállásai” szófordulatot alkalmazza, ami egyrészt kifejezi az udvar és a székhely különleges kapcsolatát, ugyanakkor azt is, hogy az udvar az, ami mozog, és nem pusztán az udvarnép: CZIRÁKI 2011a. 8. p.

varral,²⁴ de a hatalomgyakorlás teljes értékű eszköze, nem rendelkezik ugyan a székhely „díszleteivel”, ám részben annak reprezentációs funkcióját is képes ellátni.²⁵ Ennek megfelelően az udvar és az udvartartás kifejezéseket a továbbiakban szinonimaként használjuk.²⁶

Az erdélyi fejedelmi udvart gyakran emlegetik a középkori *Reiseherrschaft* egyik kései példájaként. Az uralkodó utazó udvara ebben a rendszerben nem bír egyetlen állandó székhellyel, mivel folyamatos ellátását így nem tudná megoldani, hanem egyik központtól a másikig vándorol, helyben élve fel a készletek nagy részét. Erősen kérdéses, hogy ez mennyire, és mely időszakokban illik a fejedelmek Erdélyére,²⁷ hiszen egy stabil székhely kezdeményei már egészen korán feltűntek: Statileo János erdélyi püspök 1542. évi halála után a püspökség gyulafehérvári rezidenciáját és a püspöki birtokokat Izabella királyné vette kezelésébe,²⁸ és jelenlegi adataink alapján úgy tűnik, hogy János Zsigmond és a Báthoryak időszakában is a városként viszonylag jelentéktelen Gyulafehérvár maradt a fejedelmek leggyakoribb tartózkodási helye.²⁹ A helyzet csak a tizenöt éves háború pusztításai nyomán változott meg, mivel a székhely pusztulása miatt az uralkodók tartós jelenléte nem volt megoldható. A kataklizma fordulópontot jelentett a szászföldi látogatások tekintetében is: a 16. században

24 Ez alatt azt értjük, hogy nem létezik olyan időpont, amikor az udvar összes tagja egyetlen helyen lenne, hiszen még a gyulafehérvári tartózkodások alatt sincs mindenki a székhelyen.

25 Talán az az állítás sem lenne túlzó, hogy az udvar a hatalomgyakorlás szempontjából igen fontos reprezentációs szerepét éppen a helyváltoztatás révén tudta igazán hatékonyan betölteni. Ha a gyulafehérvári díszletek más településeken nem is álltak a rendelkezésére, így nem csak egyetlen „színpadon” és nem csak egyetlen szűk „közönségnek” mutathatta meg magát.

26 Elismerjük, hogy az általunk követett gyakorlat sem támadhatatlan minden szempontból, hiszen az udvartartás kifejezést gyakran használják az uralkodó szűkebb, a kormány szerveket nem felölelő udvarára. Mivel pedig a fejedelmi székhelyen működő udvar is az udvar egy változata, ezért teljesen elfogadhatónak tartjuk a szó helynévi jelzős szerkezeteit: pl. gyulafehérvári udvar, kassai udvar. Ezek alatt mi nem a helyszínt értjük, hanem az adott helyen tartózkodó udvartartást.

27 Jeney-Tóth Annamária Erdősi Péter megállapításai nyomán a 16. században még gazdasági motivációt is feltételez. JENEY-TÓTH 2006b. 97. p.

28 Gyulafehérvárnak az 1540-es évek folyamán megszilárduló funkciójáról: OBORNI 2009. ill. OBORNI 2011. 30–51. p.

29 Gyulafehérvárt a fejedelemség korában civitasnak címezték, ám jellegét és népességszámát tekintve valójában egy nagyobb mezőváros volt. Gyulafehérvár központi szerepéről: VEKOV 2001. 85–92. A fejedelmi székhely 16. századi kiépítéséről: KOVÁCS A. 2005. A város helyrajzáról: KOVÁCS A. 1998. 11–13. p. – Mint arra Hegyi Géza Oborni Teréz előadásának vitájában felhívta a figyelmet, a püspöki birtokok jelentős része a várostól távolabb feküdt, a székhely gazdasági erejét igazán csak a közeli káptalani birtokok 1556. évi szekularizációja után nyerte el.

viszonylag megkímélt legnagyobb szász városokat (Szeben, Brassó, Beszterce) ezután jóval sűrűbben keresték fel a fejedelmek. Báthory Gábor részben erre a valós gazdasági kényszerre hivatkozva foglalta el 1610 végén az Universitas központját, Szebent, és tette meg székvárosává. Bethlen Gábor uralkodásának elején Kolozsvár és Fogaras jutott nagy jelentőséghez, majd Gyulafehérvár újjáépítését követően az egykori székhely fokozatosan egyre több központi funkciót ragadott magához, és az országgyűlések szinte kizárólagos helyszínévé vált. Az összkep az 1658–1661. évek török-tatár dúlásai után változott meg újra. Apafi Mihály uralkodása idején a romos Gyulafehérvár csak részben tudott talpra állni, rezidenciaként háttérbe szorult Fogaras, Radnót és Ebesfalva mögött.³⁰ Az erdélyi fejedelmi udvar itineráns vagy rögzített jellege tehát nagymértékben függött a külső körülményektől. I. és II. Rákóczi György példája azonban arra figyelmeztet, hogy az udvartartás (illetve annak egy jelentős része) akkor is sokat utazott, amikor a fejedelemség szilárd, jól kiépített székhellyel bírt. Úgy véljük, hogy az állandó mozgás hátterében nem kell mindig gazdasági tényezőket keresnünk, hiszen a politikai/közigazgatási szempontok, vagy a fejedelmek személyes preferenciái legalább ilyen nagy súllyal bírhattak. Gyulafehérvár ambivalens szerepéből, és hullámzó fontosságából következik, hogy az európai történettudományban népszerű „város és udvar” tematika alapese az Erdélyi Fejedelemség esetében csak igen korlátozottan vizsgálható,³¹ és Báthory Gábor szebeni éveit, Bethlen hosszabb kassai tartózkodásait (illetve talán a váradi várat)³² leszámítva nem igazán beszélhetünk klasszikus városi rezidenciáról.³³ A nagybetűs város a kora újkori Erdélyben pusztán az utazó udvar ideiglenes tartózkodási helye, így kölcsönhatásuk is csak átmeneti.

30 Az országgyűlések tekintetében azonban Gyulafehérvár egészen 1685-ig megőrzi vezető szerepét. TRÓCSÁNYI 1976. 22. p.

31 Város és udvar viszonyáról összefoglalóan, a Német-Római Császárság állandó jellegű városi rezidenciáira koncentrálva: WETTLAUFER 2006. – Gyulafehérvár esetében lenne értelme egy ilyen elemzésnek, ám a forrásadottságok igen kedvezőtlenek. A város fennmaradt törvénykezési jegyzőkönyveiből annyi kiderül, hogy a szűkebb városi tanács elől a gyulafehérvári udvarbíró (az uradalmi úriszék) elé lehetett fellebbezni a pereket, és a fejedelem a település igazságszolgáltatási jogkörét egyéb tekintetben is erősen korlátozta. KOVÁCS A. 1998. 7–8. p. A városi igazságszolgáltatás korlátozása a középkori német rezidenciavárosok egyik markáns jellemzője, és sok konfliktus kiváltója volt. WETTLAUFER 2006. 27–28. p.

32 A Partium legjelentősebb erődítménye, a váradi vár, Bethlen és a Rákócziak kedvelt mellékrezidenciája civitas rangú településen állt. (Igaz, a település nem vethető össze a fejedelemség többi civitasával: az erdélyi szász városokkal és Kolozsvárral.)

33 Bocskai István kassai rezidenciája alapvetően nem Erdély, hanem Magyarország fejedelmének volt székhelye. Bocskai az erdélyi fejedelmi címet csak 1605 áprilisától viselte, ténylegesen pedig 1605 szeptemberétől birtokolta, így udvarának erdélyi komponense mindvégig gyenge maradt. Kassai udvaráról: BENDA 1987., PAPP 2004. Kerekes György megpróbálko-

A fejedelmek szászföldi látogatásait vizsgálva érdemes először az erdélyi országgyűlések helyszíneit áttekintenünk.³⁴ Ebből kiderül, hogy az erdélyi szász városok közül a 16. században csak a központi fekvésű Medgyes és kisebb mértékben Segesvár szolgált jelentős számú diéta otthonaként, míg a szászország legnagyobb városait ilyen célra alig vették igénybe, amiben alighanem Szeben, Brassó és Beszterce periferiális földrajzi helyzete is közrejátszott. A tendencia a következő, Gyulafehérvár egyeduralmát hozó fél évszázadban sem változott meg gyökeresen. Ami Besztercét illeti, az oszmán vazallus fejedelemség egész fennállása alatt mindössze hat országgyűlést tartottak itt: 1575-ben, 1610-ben, 1622-ben, kettőt a 17. század közepi nagy válság idején: 1659-ben és 1661-ben, végül egyet 1668-ban.³⁵

A fejedelmeknek a legnagyobb szász városokba tett látogatásai tehát ritkán kapcsolódtak országgyűlésekhez. Milyen városi forrásaink vannak az erdélyi fejedelmi udvar besztercei látogatásaira? (*1. táblázat*) Mindenekelőtt Besztercenek az 1615 és 1668 közötti időszakból fennmaradt, a városi jegyző által vezetett speciális számadáskönyve, amely kifejezetten az uralkodói tartózkodások költségeit gyűjtötte össze.³⁶ Hasonló funkcióval bírt tehát, mint a kolozsvári

zott Kassa és a fejedelem viszonyának elemzésével, az idealizáló ábrázolás mögül azonban csak néha bukkannak elő a tanulságos konfliktusok. KERÉKES 1943. 120–149., 182–195. p. I. Rákóczi György szintén elfoglalta Kassát, ám itteni tartózkodásai nem nyúltak hosszabbra két-három hétnél. – Báthory Gábor szebeni akciója a fenti összefüggésben egy városi rezidencia/székhely kialakítására tett kísérletnek is tekinthető.

34 Medgyesen az egész fejedelemség kor folyamán 16 országgyűlést tartottak, Segesvárott tizet, Szebenben hetet, Brassóban pedig csak egyet. Adatainkat nem közvetlenül a mérvadó forráskiadványból (EOE), hanem az erdélyi országgyűlésekről a Corpus juris előszavában megjelent, kisebb korrekciókkal ma is használható összeállításból vettük. KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1900. XIV–XVI. p. A fejedelemség kori országgyűlések időszakonként változó helyszíneiről több helyen is találunk tömör elemzést. TRÓCSÁNYI 1976. 20–22. p.; TRÓCSÁNYI 1980. 396. p.; VEKOV 2001. 87–92. p. (Vekov csak az 1540–1613 közötti időszakot vizsgálja, az országgyűlés fogalmának tágabb definíciója miatt mégis lényegesen nagyobb számok szerepelnek itt, mint a Corpus jurisban. Az arányokban azonban nincs lényeges különbség.) – A fejedelmek országgyűlésekhez kapcsolódó kolozsvári tartózkodásairól: JENEY-TÓTH 2011. 16–17. p.

35 1575. december 6–10. EOE II. 568–573. p.; 1610. március 25.–április 3. EOE VI. 167–179. p.; 1622. szeptember 29.–október 27. EOE VIII. 104–117. p.; 1659. február 26.–március 26. EOE XII. 157–227. p.; 1661. április 23.–május 5. EOE XII. 495–506. p.; 1668. január 10.–február 3. EOE XIV. 291–334. p.

36 MNL X 1248. Beszterce város és kerület levéltára. Számadások. IV. c. Nr. 633. (311. film-tári tekercs). A Román Nemzeti Levéltár kolozsvári fiókjában (Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj) őrzött eredeti kötet az eredeti, 19. század végi sorszámozás 1959 utáni módosítása miatt jelenleg a Primăria Orașului Bistrița (POB) IV. c. Nr. 788. jelzet alatt található. – A fejedelmi látogatások költségeinek a szász városokban szokásos részletes könyveléséről röviden a 17. századi száz krónikás, Georg Kraus is megemlékezik: KRAUS 2008. 252. p.

sáfárpolgár számadásain belül 1607/1608-tól külön vezetett tétel, az ún. fejedelem diversái.³⁷ Az elején csonka beszercei számadáskönyvben tizenkilenc 17. századi fejedelmi látogatás nyoma maradt fenn, ezt a város főszámadásainak (Hauptrechnungen), illetve az Erdélyi Királyi Könyvek adatbázisának segítségével további kilenc 1550 és 1610 közötti tartózkodással tudjuk kiegészíteni. A 16. századi és 17. század eleji látogatások közül csak az első háromról, Izabella és János Zsigmond 1550. évi, János Zsigmond 1560. évi és Báthory István 1571. évi vizitjéről rögzítettek részletes adatokat, a fennmaradó hat közül kettőről csak a Királyi Könyvek egy-egy fejedelmi oklevele tudósít (1574, 1609), így további bizonyítást igényelnek.³⁸ Az 1615 előtti maradék négy látogatásról (1575, 1589–1590, 1601, 1610) csak szórványos adatok vagy összegzések maradtak a fő számadáskönyvekben, ami arra enged következtetni, hogy talán már a Báthory-korban megjelent az ilyen jellegű költségek külön könyvelése. Hasonló szórványos adatokat a 17. századi főkönyvekben is találunk, amelyek az útiköltségek, az élelemellátás és a kézműipari szolgáltatásokat illetően számos ponton kiegészítik a speciális feljegyzésekben szereplő adatokat. Az 1668 utáni évtizedek tekintetében például csak a város nagy kiadási számadáskönyve (1654–1694) szolgálhat vezérfonalul. Ebben azonban szinte csak a fejedelemnek a városba való hivatalos invitálásait találjuk meg, mivel a látogatások költségeit láthatóan 1668 után is külön vezették.³⁹ Az innen ismert hét beszercei tartózkodás egy kivétellel erősen bizonytalan. Megerősítésükhöz a gazdag levelezésanyag tüzetes áttekintése is elengedhetetlen lesz majd.⁴⁰ Egyelőre annyit lehet sejteni, hogy a Görvényben szívesen időző Apafi Mihály néhány évente – főleg késő nyáron vagy kora ősszel – kereste fel a várost, és rendszerint csak néhány napig maradt.

Jelenleg tehát összesen huszonhét igazolható, illetve nyolc többé-kevésbé feltételezhető beszercei fejedelmi látogatást ismerünk, és ennél aligha lehetett sokkal több. A szám nemcsak a kolozsvári, de a brassói példához képest is csekély, ráadásul még a jobban adatolt tartózkodások könyvelése is meglehetősen szűkszavú, és nem követi olyan aprólékosan az időrendet, mint a kolozsvári diversák. A kifizetések jelentős része pedig már a fejedelem távozása utánra, néha egyenesen a következő (december 21-én, Szent Tamás apostol napján kezdődő) gazdasági évre esik. (A fentiekből ered az is, hogy a legtöbb esetben a

37 JENEY-TÓTH 2003. 225. p.; JENEY-TÓTH 2006a. 266. p.; JENEY-TÓTH 2012. 14–15. p.

38 1574. február 4. Báthory István MNL OL F 1. 22. kötet 74b–75. p. 1609. október 6. Báthory Gábor. MNL OL F 1. 9. kötet 372–373. p.

39 Ez a számadáskönyv sajnos nem maradt fenn.

40 Az Apafi-korban még a királyi könyvek sem siethetnek segítségünkre, hiszen a fejedelem egyetlen királyi könyve erősen hiányos.

látogatás kezdetét és végét sem tudjuk pontosan meghatározni.) A hasonló kolozsvári forrással szemben a beszercei speciális számadáskönyv (1615–1668) előnyeként említhetjük a különböző típusú költségek viszonylag világos tagolását. A beszercei forrásanyag igazi értékét az adja, hogy a számadásokat más forrástípusok is kiegészítik. Egyrészt a városi levéltár gazdag misszilis sorozata,⁴¹ amely – elsősorban a 17. századi látogatások esetében – a szervezés számos apró részletéről tudósít, másrészt pedig a két Rákóczi György korából (1630–1648 ill. 1648–1657) fennmaradt praebendajegyzékek (cathalogus praebendariorum),⁴² amelyek az udvartartás egyes csoportjainak és tagjainak járó alapélelmiszerekből álló illetményt (cipó, abrakcipó, hús, bor etc.) rögzítik, egyúttal éles fényt vetve a fejedelmi udvar belső szerkezetére is.⁴³ Valószínű, hogy ez utóbbi műfaj csak az uralkodói adminisztráció 17. századi fejlődésének

41 MNL OL X 1249. Beszerce város és kerület levéltára – Missiles. (A továbbiakban: MNL OL X 1249.) A misszilisek nagy mennyisége miatt jelen tanulmányhoz főként két, forrásokban gazdag év (1638, 1647) fejedelmi látogatásokhoz kapcsolódó levelezését tekintettük át.

42 1638-ból „Cathalogus praebendariorum curiae familiarium Albensium suae celsitudinis die 26. octobris anno 1638.” MNL OL X 1249. 1638/No. 295. (456. tegercs); Cím nélküli praebendajegyzék [1638] két példányban. Uo. 1647/No. 232–233. (462. tegercs). 1647-ből: „Ifjú urunk önagsága udvara népe catalogusa a die 21. [octobris] usque ad diem „Uo. 1647/No. 228. (462. tegercs); „Cathalogus praebendariorum” 1647/No. 227. (462. tegercs). 1655-ből „Catalogus dominorum aulicorum celsissimi Transylvaniae principis” [1655] Három enyhén eltérő példányban. 1647/No. 230–231. (462. tegercs) és XVII. sz-i keltezetlen/No. 293. (490. tegercs) 1659-ből „Catalogus familiariorum suae principalis celsitudinis” [1659] 1647/No. 229. (462. tegercs). – A két legrészletesebb praebendajegyzék az 1638/No. 295. és az 1647/No. 228. Egy utóbbiakhoz hasonló, a MNL OL anyagából származó Apafi-kori (1666) praebendajegyzék nyomtatásban is megjelent: ANONYMUS 1894.

43 A fejedelmi udvarral kapcsolatos terhek között azt is meg kell említeni, hogy a városnak számos diplomáciai küldetést teljesítő, főként Moldva vagy Lengyelország felé utazó udvarnok lovait és szolgálait kellett hosszabb ideig ellátnia. I. Rákóczi György néhány ide vágó misszilis parancsa: 1636. május 21. Gyulafehérvár (Maurer Mihály étekfogó ismeretlen útja) MNL OL X 1249. 1636/No. 66. (454. tegercs); 1636. augusztus 24. Gyulafehérvár (Dési István „udvari szolgálta” útja Lengyelországi felé) Uo. 1636/No. 110. (454. tegercs); 1647. szeptember 11. Görgény (Mednyánszky György bejáró bécsi [!] útja) Uo. 1647/No. 155. (462. tegercs). A kötelezettség a követek visszaérkezéséhez is kapcsolódhatott. Az 1637 elején Lengyelországból visszatérő Gaudi András megfáradt lovait egy ideig a városnak kellett tartania. 1637. január 12. Berethalom. Uo. 1637/No. 8. (454. tegercs). 1636 végén az „udvari ifjaknak” a hadjáratban megfáradt lovait (összesen csaknem száz darabot) a beszercei kerületbe küldték. „Anno 1636. december 12. decembris az ifjak lovait Beszerce vidékére rendelünk valami ideig.” (Név szerinti lista az ifjakról, és lovaik számáról.) Uo. 1636/No. 172. (454. tegercs) ill. 1636. december 14. Gyulafehérvár. I. Rákóczi György Beszerce városnak. „Étekfogó, udvarló és bejáró ifjainknak lovai ez mostani hadi expedíciónknak igen megvonódván és fáradván, kellett az hűségtek districtusában bizonyos ideig nyugodalomnak okáért rendelnünk szolgáljokkal együtt, kik előtt Huszti István leszen gondviselőül.” Uo. 1636/No. 175. (454. tegercs).

szülötte. A praebendajegyzékeket néhány esetben a fejedelmi konyha étlapjáról áruklódó konyhai limitatio is kiegészíti.⁴⁴

Szükségszerűen felmerül a kérdés, hogy a fejedelmi udvar ismert beszercei látogatásai milyen okból történtek.⁴⁵ A hat országgyűlésről már röviden megemlékeztünk. (Ezek egy kivétellel a 17. századra esnek.) További hat, 1633 és 1655 közötti alkalom egyértelműen az erdélyi vármegyék számára tartott szokásos őszi törvényszakhoz kapcsolódott, amely általában Szent Lukács octaváján kezdődött, és amelyet az 1653. évi Approbatae constitutiones-ban rögzített korábbi gyakorlat szerint rendszeren vagy Medgyesen, vagy Besztercén tartottak meg.⁴⁶ Az egy teljes hónapig tartó octavák ugyanakkora megterhelést jelentettek a város számára, mint az országgyűlések. Hasonló kötelezettséggel az általában rövid látogatások helyszínéül szolgáló Brassónak vagy Szebennek nem kellett szembenéznie.

44 1638. október 26. „Urunk önegysága konyhájának limitatiója [...] Rákóczi György uram konyhájának limitatiója mikor szállásán eszik. [...] Mikor pedig önegysága honn nem léssen.” MNL OL X 1249. 1638/No. 295. (456. tekercs); 1647. október 22. „Ifjú urunk önegysága konyhája limitatiója.” Uo. 1647/No. 228. 5. p. (462. tekercs). Egy másik kiadatlan limitatio a korszakból: 1642. május 11. „Az ifjú fejedelem urunk önegysága konyhájának limitatiója, mikor önegysága otthon léssen ebédén az vagy vacsorán”. MNL OL R 210. Tunyogi Csapó József gyűjteményének maradéka 1. d. 2. t. Erdélyi iratok időrendben.

45 Báthory Gábor és Bethlen Gábor kolozsvári tartózkodásairól, azok hátteréről nemrég Jeney-Tóth Annamária közölt elemzést, amely analógiaként fontos volt számunkra. JENEY-TÓTH 2012. 24–28. p.

46 Approbatae constitutiones IV. rész 1. cím 2. artikus. „...rendeltetett ilyenformán, hogy az erdélyi nemességnek terminusa kezdetődvén Szent Lukács napjának 8-dik napján, duráljon egy hónapig, vasárnapon kívül. A székelységnek terminusa kezdetődvén Vízkereszt nap után nyolcadnapon, tartson három hétig, vasárnapokon kívül. Hasonlóképpen a partiumbelieknek is terminusok kezdetődvén karácson havának első napján, itéltessék három hétig, vasárnapokon kívül, mindenik terminusokon a vasárnapok kitűdődvén./ Helyek pedig (a fejedelmeknek ez iránt való autoritások és dispositiójok fennmaradván) az erdélyi nemességnek Medgyesen vagy Besztercén, a székelységnek Segesvárt vagy Marosvásárhelyt, a partiumbelieknek Kolozsvárt légyen.” KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1900. 168–169. p. Az 1615. május 3–19-i gyulafehérvári országgyűlésnek a rendelkezés alapjául szolgáló hetedik törvénycikkében az erdélyi nemesség terminusának, és a partiumi törvényszaknak helyszíneként még egyedül Kolozsvárt nevezik meg. Itt azonban még a 16. században is szokásos hat törvényszak szerepel, kettő-kettő minden rendi nemzetnek. „ügymint az nemességnek Szent Lukács octavája és Reminiscere vasárnap, az magyarországi atyafiaknak prima decembris és Szent György octavája, az székely atyafiaknak Vízkereszt octavája és prima junii...” EOE VII. 252. p. A terminusok számának és helyszínének 16–17. századi változása egyébiránt szinte teljesen feltáratlan. – Beszerce városa a medgyesi törvényszakra érkezett udvarnép élelemellátásában is részt vett. 1637. február 11. Fogaras. I. Rákóczi György Beszerce városnak. MNL OL X 1249. 1637/No. 28. (454. tekercs).

A többi látogatás apropóját általában nem ismerjük. Tudjuk, hogy a királyföldi tartózkodások háttérében sokszor egyszerű ok állt: a fejedelem felkeresett egy, a településsel szomszédos kincstári uradalmat, vagy végigment a városhoz közeli útvonalak egyikén. A szász városok esetében ez természetesen nem eredményezett annyi látogatást, mint amennyit a partiumi főúton fekvő Kolozsvárnak kellett megszerveznie.⁴⁷ A moldvai határhoz közel eső, a vajdasággal való kapcsolattartásban döntő fontosságú Beszterce Szebennel és Brassóval ellentétben sosem számított igazán nagy belföldi közlekedési csomópontnak, ám tőle nem messze haladt el a Kolozsvárról Szamosújvár és Dés érintésével Kővárba, illetve a szatmári bányavidékre haladó főút, és déli irányban közel esett hozzá a Maros-völgyi útvonal is. Ez elegendő alkalmat nyújtott a fenti látogatásokhoz.

A számadások és a levelezés összevetése nyomán viszonylag pontos képet alkothatunk a 17. század közepi látogatásokról. Az udvar érkezéséről a fejedelem vagy udvarmestere előre értesítette a várost.⁴⁸ Előfordult, hogy változás történt a tervben, ilyenkor a besztercei tanácsnak követeket kellett küldenie a további útvonal kipuhatolására.⁴⁹ Az értesítés után azonnal megkezdődött a felkészülés a fejedelmi udvar fogadására.⁵⁰ A szomszédos kincstári uradalmak (a két Rákóczi György idején: Szamosújvár, Görgény, [Mező]örményes, [Maros] vécs⁵¹) udvarbírái készleteket halmoztak fel, esetenként a várostól igényelt napszamosok segítségével, majd a termények egy részét beszállították Besztercé-

47 Kolozsvár városát Báthory Gábor fejedelem legalább tizenkétszer kereste fel. JENEY-TÓTH 2008. 141. p. A kontraszt Brassóval szemben is erős, hiszen csak Bethlen Gábor legalább tíz alkalommal látogatott el a városba. CZIRÁKI 2011a. 15. p. Ennek oka alighanem Brassó földrajzi helyzetében, Fogaras közelségében keresendő.

48 A fejedelmek kolozsvári látogatásait megelőző szervezési munkálatokról: JENEY-TÓTH 2012. 237–245. p.

49 1647. szeptember 23. „Item Herr Johann Walndorfer verreiset nach Neyschloss zu forschon Ihr Fürstlichen Gnaden Zukunft auff welche Seite – verzerd f. 3.” MNL OL X 1248. IV. a. 32. Städtische Rechnungen 1624-1653. p. 557. (298. tekercs). Egy látogatás lemondása: 1637. május 15. Szamosújvár. Kékedi Zsigmond főudvarmester Beszterce városnak: „Az mint kegyelmetek urunkot öngagságát találta volt meg az kegyelmetek városában való menetel felől, mivel öngagsága úgy resolválta volt magát, hogy énáltalam idején certificálja kegyelmetek, ha megyen-e öngagsága avagy penig nem. Akarám azért kegyelmednek [!] értésére adni, hogy öngagsága bizonyos okokra nézve csak egyenesen Fejérvár felé megyen, s most az kegyelmetek városába nem megyen.” MNL OL X 1249. 1637/No. 73. (454. tekercs).

50 A fejedelem kolozsvári látogatásait gyakran előzte meg külön városi adókimetés. JENEY 2003. 226–227. p. Valószínű, hogy a besztercei adókönyvek vizsgálata nyomán ugyanezt tapasztalnánk.

51 A négy kincstári uradalom történetéhez: MAKKAI 1954. 20., 24–27., 30. p. Görgényhez: KOVÁCS ZS. 2002. (Mező)örményeshez (jórészt besztercei források alapján): MORDOVIN 2008.

re.⁵² Maga a város is feltöltötte a raktárait,⁵³ részben a szász kerület természetbeni hozzájárulásai,⁵⁴ részben pedig a saját polgáraitól és a Radna-völgy román lakosaitól készpénzért vagy hitelben átvett élelmiszerek révén,⁵⁵ sőt, gyakran a környező vármegyék nagyobb földesuraitól is segítséget kérve.⁵⁶ 1631-ben az a

-
- 52 1638. október 7. Szamosújvár. Kölcei Tamás szamosújvári udvarbíró Végh András (Andreas Amendt) beszercei főbírótól 25 hordót kér a musthoz. MNL OL X 1249. 1638/No. 283. (456. tekercs). 1638. október 9. Szamosújvár. Kölcei Tamás szamosújvári udvarbíró kéri Végh András beszercei főbíró, hogy biztosítson egy pincével rendelkező házat a Szamosújvárról beszállítandó egyhavi élelem és bor számára. Uo. 1638/No. 286. (456. tekercs) – 1638-ban egyébként a beszercei kerület dézsmájának a kincstárat illető negyedrészt is beszállították, részben nyilvánvalóan az udvar beszercei ellátására. 1638. szeptember 7. Gyulafehérvár. I. Rákóczi György Beszerce városnak. „Hűségtek districtusában számunkra jutandó dézsma zabot és árpát hogy hűségtek városában behordassuk, és igen jó száraz helyre rakassuk, megparancsoltuk dézsmásunknak.” Uo. 1638/No. 258. (456. tekercs).
- 53 Tudjuk például, hogy a látogatásra felhalmozott bort, vagy annak egy részét a tanácsháza pincéjében tárolták. MNL OL X 1248. IV. c. 633. p. 134. (311. tekercs).
- 54 II. Rákóczi György „ifjabb fejedelemnek” a beszercei törvényszakhoz kapcsolódó 1647. évi látogatása esetében egy egész sor jegyzéket ismerünk a szász kerület falvainak természetbeni hozzájárulásáról. MNL OL X 1249. 1647/No. 219–226. (462. tekercs). A No. 226. ezek táblázatos formában történő összesítése, amelyben a cipó, ökör, borjú, liba, tyúk, malac, szarvas, zab, széna, alma, szilva, körte, dió, tojás, vaj, és borsó mellett a tűzifa és a gyertya is szerepel, mint beszolgáltatandó tétel, a mennyiséget mindig a kérdéses falu gazdasági erejéhez és adottságaihoz szabva. (A mikrofilmfelvételek rossz minősége ebben az esetben szükségessé teszi az eredeti iratok megtekintését is.)
- 55 A Radna-völgy utólag megtérített szervezett hozzájárulásáról az 1575. évi beszercei országgyűlés esetében van adatunk. 1576 elején fizette ki a város az országgyűlés alatt beszedett ökrök ellenértékét: „Solutions boum tempore comitiorum ex pertinentia valachali adductorum et mactatorum”. Összesen 31 ökör, 85 forint 20 dénár értékben. MNL OL X 1248. IV. a. nr. 27. Städtische Rechnungen 1570–1589. p. 166. (297. tekercs) – Az udvar élelemellátásának kolozsvári megszervezéséről: JENEY-TÓTH 2003. 227–229. p.
- 56 1638. október 12. Somkerék. Erdélyi István Beszerce városnak: „Meghozák az kegyelmetek levelét, melyben kéret kegyelmetek azon, hogy az mostani kegyelmetek szükségét megtekintvén, adnék kegyelmeteknek valami halat pénzéért. Látja Isten, hogy ha módom volna benne, nem hogy pénzért nem adnék kegyelmeteknek, de ajándékon jó szívvel kedveskedném kegyelmeteknek...” A kérést, az egyik halastó állapotára, illetve a jobbágyi munkaerő hiányára hivatkozva udvariasan elutasítja. MNL OL X 1249. 1638/No. 287. (456. tekercs). 1638. október 15. Gyeke. Wesselényi Boldizsár Beszerce városnak. „...értvén Szigeti György uramtól, hogy kegyelmetek széna miatt búsulásban vagyon, mivel az mi kegyelmes urunk önagsága most az kegyelmetek böcsületes városában megyen, azért jóakaró uraim, mivel ugyan ott az kegyelmetek böcsületes városában az én szállásomon vagyon még nekem egy kevés szénám, melyet ha kegyelmeteknek ugyan nagy szüksége vagyon rá, kegyelmeitektől meg nem tartok, hanem kölcsön kegyelmeteknek odaadom, csak vagy három szekérral hagyjatok meg benne mostani odamenetelemre, mivel urunk önagsága nekem is parancsolja, hogy odamenjek.” Uo. 1638/No. 289. (456. tekercs). Végh András beszercei bíró 1638. október 16-án kelt köszönőlevele Wesselényinek: Uo. 1638/No. 291.

ritka és igen kellemetlen eset is bekövetkezett, hogy az új fejedelem, I. Rákóczi György csaknem az utolsó pillanatban, a készletek begyűjtése után mondta le a látogatást.⁵⁷

Az udvari főemberek megajándékozására a város ötvöstárgyakat és szőnyegeket vásárolt, kiegészítve a meglévő készletet. Ha volt elég idő, erre a célra egy-egy tanácsúr közreműködésével városon kívüli vásárlásokat (pl. Kolozsvár, Nagyenyed, Marosvásárhely) is lebonyolítottak.⁵⁸ A fejedelem megfelelő instrukcióval, és a város számára készített praebendajegyzékekkel⁵⁹ előküldte egy vagy két szállásosztóját, akik kiválasztották az udvartartás egyes tagjainak pontos szálláshelyét, lovaiknak pedig megfelelő istállókat kerestek.⁶⁰ A szállá-

57 A speciális számadáskönyv fanyar bejegyzése: „Anno 1631. 17. aprilis illustrissimi principis regni Transylvaniae Rakoczy adventum in votis expectantes talem fecimus praeparationem bonae provisionis gratia. Principes m[axime] debent venerari etc.” MNL OL X 1248. IV. c. Nr. 633. p. 98. (311. tekercs). 1631. május 9. „Herr Andreas Amend, Georgius Urischer auff Somkere von des Fürsten Ankunfft zu forschon”. MNL OL X 1248. IV. a. nr. 32. p. 228. (298. tekercs).

58 Egy 16. századi példa: 1571. „[Domini] missi Wasarhelnyum pro emendis tapetis donariis in sequentem cautionem adventus principis f. 60. Pro iis empti sunt tapetia 11 et octo paria cothurnorum.” MNL OL X 1248. IV. a. nr. 32. Städtische Rechnungen 1570–1589. p. 27. (297. tekercs).

59 A besztercei levéltárban fennmaradt praebendajegyzékek véleményünk szerint nem a szállásosztó által bemutatott eredeti listák, hanem az azok alapján készült városi szerkesztmények/másolatok. Erre utal az 1647. évi terminus alatt készült jegyzék egyik alcíme is: „Anno 1647. die 22. Octobris ifjú urunkkal öngységával érkezének ide Besztercére az öngysága pecéri és puskási, kiknek praebendát adunk ez szerént”. MNL OL X 1249. 1647/No. 228. p. 6. (462. tekercs).

60 1638. október 1. Gyulafehérvár. I. Rákóczi György Beszterce városnak. „Ott az hűségtek városában akarván az itt benn való vármegyébéli híveinknek terminust celebráltatni, vitézlő Vásárhelyi Pál szállásosztónkat küldöttük elől el, mind az magunk szállásának, és mind pedig ott az városban való több szállásoknak igazgatására és elosztására, kinek instructiót is adtunk, mit cselekedjék. Parancsoljuk azért kegyelmesen hűségteknek, mi szónkkal az mit Vásárhelyi Pál mondani fog, hitelt adván nékie, mivel fölös lovaink lesznek, ott mind azoknak elégséges jó istállókat, és mind pedig magunk szállásit mentől alkalmasban rendelvén el, legyenek oly készséggel, abból fogyatkozás ne essék, hanem mind magunknak, udvarunk népének, és mind pedig lovainknak legyen illendő szállások, és jó dispositióval, ha hol mi fogyatkozás volna is, mentől jobban építtesse meg hűségtek odamenetelünkig.” MNL OL X 1249. 1638/No. 276. (456. tekercs). 1638-ban egyébként ifj. Rákóczi Györgynek külön szállásosztója volt. MNL OL X 1248. IV. c. 633. p. 122. (311. tekercs) – 1605 augusztusában a Kolozsvárra látogató Bocskai István fejedelem két szállásosztója: Szentpéteri Boldizsár és Dobay Tamás. JENEY-TÓTH 2006a. 270. p. 1612-ben Báthory Gábor egyetlen szállásosztója Szombathelyi Márton fejedelmi secretarius. Jeney-Tóth Annamária Szombathelyi esete kapcsán azt a lehetőséget is felveti, hogy a szállásosztó gyakran ideiglenes, egy-egy utazás során betöltött tisztség lehet. JENEY-TÓTH 2008. 145–146. p. A szállások brassói kiosztásáról: CZIRÁKI 2011a. 18–19. p.

sok lokalizálásához Besztecercén sajnos nincsenek forrásaink, azt is csak feltételezni tudjuk, hogy a fejedelem helyét a főtér valamelyik nagy házában jelölték ki.⁶¹ Az 1669-es *Compilatae constitutiones* (az erdélyi jogszabályok Apafi-kori összefoglalása) arról tudósít, hogy az országgyűlések alatt a szállásosztónak úgy kellett kiválasztania a házakat, hogy egy-egy status egy utcába kerüljön,⁶² a térbeli eloszlás talán az udvartartás esetében is az aula belső tagozódását követte.

Az udvar három irányból is közelíthetett a város felé, (1.) a kolozsvár-décsi főútról Szamosújvárnál letérve, Bethlenen és Somkeréken át (Ny), (2.) Mezőörményes irányából (D) – feltehetően Tekén keresztül, vagy pedig (3.) Görgény és Marosvécs felől, a hegyeken át, Monor, Nagysajó és Kisbudak érintésével (DK).⁶³ 1638-ban például az udvar délről, Örményes felől érkezett, és Szamosújváron keresztül Kolozsvárra távozott.⁶⁴ Besztecerce a fejedelemnek a brassói forrásokból is ismert hivatalos invitálására mindig két tanácsurat kül-

61 1605 augusztusában Kolozsvárott Bocskai István fejedelem Eötvös András királybíró Magyar utcai házában szállt meg. A 17. század első felében általában valamelyik főtéri ház szolgált a fejedelem kolozsvári szállásául. JENEY-TÓTH 2006a. 268. p.; JENEY-TÓTH 2006b. 101. p.; JENEY-TÓTH 2008. 148. p. Az 1620. szeptember 1-én Körmöcbányára érkező Bethlen Gábor Matthias Winkler főtéri házában szállt meg, 1621. december 21–23-i látogatása alatt pedig a szintén főtéri kamaraházban. KRÍZKO 1897. 502. p.

62 *Compilatae constitutiones* V. rész 17. edictum. „Midőn generalis gyűlések celebráltak, a statusoknak külön-külön az ő rendek szerént amint az alkalmatosság és hely is engedi, a régi jó usus szerént, egy-egy bizonyos utca rendeltessék a szállásosztótól, hogy eziránt is jobb alkalmatosságok lehessen egymás között való dolgoknak consultatiójára, és azoknak peragálására.” KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1900. 337. p. A körmöcbányai forrásokból kiderül, hogy a fejedelmi látogatások során egy-egy nagyobb városi házban egész csapatnyi embert szállásoltak el, akár 15–30 főt is. KRÍZKO 1897. 602. p.

63 Görgényről ma Szászrégenen és Tekén keresztül vezet a legegyszerűbb út Besztecerce. Giovanni Morando Visconti 1699-es Erdély-térképéből azonban kiderül, hogy a 17. században még Marosvécsen és a hegyeken át vezetett a jellemző útvonal. Egy példa a Görgény felőli érkezésre: 1647. szeptember 5. Görgény. Nagy István Besztecerce főbírájának. „... az mely postalovakat küldött kigyelmed négy rendbelit, ha Urunk őnagysága meg talált volna indulni valóban, nagy haragja ment volna őnagyságának kigyelmetekre, hiszen az parancsolatban 40 rendbeli nyolc-nyolc lovat parancsol őnagysága, hogy hozzanak, nem négy rendbelit. Azért kegyelmed úgy parancsoljon, hogy az mikor Urunk őnagysága meg akar indulani, fogatkozás ne legyen [...] Immár asszonyunkat őnagyságát is várjuk ide, annyival több ló fog kívéntatni, mert ifjú urunk őnagysága szekerei eleiben is postaló kívéntatik, azért bár küldjön kigyelmed 49 rendbeli lovakat.” [utóirat:] „In summa 49 rendbeli nyolc-nyolc ló legyen...” MNL OL X 1249. 1647/No. 151. (462. tekercs). A fejedelem helyett végül csak idősebb fia érkezett Besztecerce, 1647. szeptember 25-én.

64 1638. november 17. „Ist der Herr Gillig Scherer mit den Wägen alß Ihre Fürstlichen Gnaden von vns schieden gegen Szamos Vÿwar vnd Klausenburg verreiset – expensieret f. 4” MNL OL X 1248. IV. a. 32. Städtische Rechnungen 1624–1653. p. 367. (298. tekercs).

dőtt ki az adott uradalmi központba.⁶⁵ Általában már ezt megelőzően megérkeztek a fejedelemhez a misszilis parancsban igényelt igáslovak és szekerek is (akár 50 szekér és 400 ló), hogy biztosítsák az udvartartás jelentős logisztikai szükségleteit.⁶⁶ Kézenfekvő módon az udvar távozásakor is egészen hasonló kötelezettségek terhelték Besztercét.⁶⁷

A fejedelem besztercei ellátásának szervezése már az 1550-ből ismert első látogatás esetében is néhány megbízott tanácsúr vállán nyugodott,⁶⁸ az élelmiszerek beszerzésében pedig a város külső tanácsából kikerülő egyik tisztviselő: a vásárbíró (Marktrichter) segítette őket.⁶⁹ Adatainkból úgy tűnik, hogy

-
- 65 1647. július 14. „Verreisen abermahl Herr Philippus vndt Herr Pantzerus den Fürsten zu invitirn nach Ghörgény, han verzehret f. 4.” MNL OL X 1248. IV. a. 32. Städtische Rechnungen 1624–1653. p. 557. (298. tekercs). 1655. október 5. „Ist Herr Leonhardus Henrich sampt dem Herrn Georgio Dechent in Geörgeny bey ihr fürstliche Gnaden verreiset zu invitieren bei uns zu kommen, haben expensieret f. 4. d. 65” MNL OL X 1248. IV. a. 33. Sädtische Rechnungen 1654–1693. p. 32. (299. tekercs). Egy másik, (mező) örményesi példa: 1638. október 10. „Herr Martinus Schultz und Herr Leonardus Henrig auff Eörményes ihr fürstlichen Gnaden in die Stadt zue invitieren, expensae f. 40. d. 25.” MNL OL X 1248. IV. a. 32. p. 367. (298. tekercs) – A szokás a brassói forrásokból is jól ismert: CZIRÁKI 2011a. 16–17. p.
- 66 1647. szeptember 12. Görgény. I. Rákóczi György Beszterce városnak „Isten áldomásából ez jövő hétfőn, úgymint 16. praesentis meg akarván innen indulnunk, impedimentum talán három szekér kívántatik nyolc-nyolc lóval, ezen kívül ötven rendbéli nyolc-nyolc lovak hámostól, készségestől szekér nélkül.” MNL OL X 1249. 1647/ No. 157. (462. tekercs). 1647. szeptember 14. „Dem Haidu Marton vndt Kis Mihály [a város familiárisai] mit den Post Roßen auff Geörgin Ihr Fürstlichen Gnaden daher fort zu führen. f. 4.” MNL OL X 1248. IV. a. 32. Städtische Rechnungen 1624–1653. p. 576. (298. tekercs) – A fejedelem akkor is gyakran igényelt szekereket és lovakat, amikor elhaladt a Szamosújvár és Dés közötti útszakaszon. Néhány példa: 1637. május 8-ra Szamosújvárra 25 szekeret kért hat-hat lóval, illetve 104 további szekér elé való lovat. 1637. május 5. Szamosújvári vár. I. Rákóczi György Beszterce városnak. Uo. 1637/No. 64. (454. tekercs). 1638. július 19-re Désre 10 szekeret kért hat-hat lóval, saját 31 szekere elé pedig további hat-hat lovat (186 db). Uo. 1638/No. 207. (456. tekercs).
- 67 1638. november 17. Beszterce. Végh András főbíró és a besztercei tanács I. Rákóczi Györgynek „Most is Isten áldomásából absolválván nagyságod itt városunkban az terminust, többet vonómarhákat lovakkal, ökrökkel együtt hatszáznál adattunk. Már az dézsmabort is meg kellett indíttatnunk Zalatna felé. Legyen kegyelmes tekinteti nagyságodnak alázatos könyörgésünkre, vegyék le az terhet bátor ottan csak Enyeden [...] könnyűd mód találtathatik onnan az beszállításban Zalatnára.” MNL OL X 1249. 1638/No. 316. (456. tekercs).
- 68 1550. január „Notandum, quod domini consularatus et seniores eligentes certos procuratores nempe dominum Michaelem Kugler et Martinum Pannirasorem ac plerosque alios, his primo assignabant florenos ducentos de domo consistorii, tandem ab ipsis senioribus provincialibus itidem percipiebant. f. 200.” MNL OL X 1248. IV. a. nr. 24. Städtische Rechnungen 1547–1553. p. 151. (296. tekercs).
- 69 A Marktrichter (judex fori) szerepe először az 1571. évi látogatás számadásából derül ki. MNL OL X 1248. IV. a. Nr. 27. Städtische Rechnungen 1570–1589. p. 60. (297. tekercs) – A város fejedelemség kori kormányzatáról: SZABÓ A. P. 2008.

a fejedelmi étkezések elkészítésére a brassói és kolozsvári forrásokból ismert gyakorlatnak megfelelően fából építettek nagyméretű ideiglenes konyhát. (Kochhaus).⁷⁰ Ha a fejedelem udvara mellett egy másik jelentős udvar is érkezett, mint például az 1622. évi országgyűlésre Bethlen Istváné, vagy 1638-ban és 1647-ben ifj. Rákóczi Györgyé, számukra külön konyhát állítottak fel.

A fejedelmi látogatások költségei közül az első tételt azok az ajándékok képviselik, amelyeket a fejedelemnek, családjának, és az udvartartás tagjainak nyújtottak át (honoraria, donaria), valószínűleg a városba való megérkezésük, és ünnepélyes fogadásuk alkalmával.⁷¹ Az uralkodó és legelőkelőbb hívei esetében ez aranyozott ezüstkupákat, poharakat, esetleg török szőnyeget jelentett, az udvaroncok nagy része pedig kisebb pénzbeli juttatásokat kapott. Említésre méltó, hogy az udvari tisztségeknek a német nyelvű számadáskönyv minden esetben a magyar megnevezését használja. Ezek a kifejezések a korabeli erdélyi szász nyelv többé-kevésbé szervesült jövevényszavai, nemcsak Besztecerén, de más szász városokban is.⁷²

A második tételt a tartózkodás alatt elfogyasztott igen nagy mennyiségű ételmiszer képviselte: részben a praebendajegyzékek alapján az udvar összes tagjának kiosztott alapételmiszerek, részben pedig a fejedelmi konyhára, és a néhány külön konyhát tartó úr asztalára a limitációk rendelkezéseit követve juttatott minőségi alapanyagok: húsok, halak, gyümölcsök, zöldségek, finom

70 A brassói főtéren felállított központi konyháról (Kochhaus): CZIRÁKI 2011a. 20. p. Kolozsvárott a 17. századi források három konyhát is említenek, a legnagyobb mindig a főtéren üzemelt. JENEY-TÓTH 2003. 225–226. p. A gyakorlat elterjedtségét mutatja, hogy Bethlen Gábor 1620. évi körmöcbányai látogatása során is külön konyhát építettek a város főtéren. KRIŽKO 1897. 502. o.

71 A beszteceri források az ajándékozás időpontját nem tüntetik fel, de más városokban a szokás leginkább a fejedelem érkezéséhez kapcsolódott: Kolozsvár 1561. JAKAB 1888. 188. p.; Körmöcbánya 1620. KRIŽKO 1897. 499. p.; Kassa 1622. KERÉKES 1943. 30. p. – A brassói ajándékozásokról: CZIRÁKI 2011a. 26–27. p. Cziráki Zsuzsanna is felfigyelt arra, hogy Kassán az erdélyi városokkal ellentétben csak a fejedelem kapott ajándékként ötvöstárgyat. – Az ünnepélyes fogadás külsőségeire: a bíró üdvözlő beszédére, a városi lakosság tömeges kivonulatására etc. szintén csak az analógiák alapján következtethetünk: KRIŽKO 1897. 501–502. 592. p.; KERÉKES 1943. 29–31. p. – Valentinus Böntsch kisszebeni polgár 17. század közepi omniariumában, német birodalmi forrásból merítve, feljegyezte több ilyen formális üdvözlés német szövegét. (Ugyanitt az ajándék ételmiszer átnyújtásakor és a távozáskor mondott rövid beszédek is megtaláljuk.) Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Duod. Germ. 33. 39r–41v. f.

72 Szende Katalin az előadás vitájában arra hívta fel a figyelmet, hogy a számadáskönyvekre általában jellemző a különböző nyelvek szavainak kevert használata (makaróninyelv). Állítását nem vitatjuk, ám véleményünk szerint itt nem pusztán ennek az általános jelenségnek a megnyilvánulásával találkozunk, mivel az udvartartásra vonatkozó magyar szavak egy része más német nyelvű forrástípusokban, így az erdélyi szász elbeszélő forrásokban is feltűnik.

pékáru, fűszerek (sáfrány, bors, petrezselyem), rizs, méz, cukor, és emellett természetesen különféle minőségű bor és sör.⁷³ A konyhák üzemeltetése jelentős mennyiségű tüzfát igényelt, és mivel a fejedelmi látogatás gyakran esett őszre, a szállásokra is bőven kellett juttatni fát. A besztercei tartózkodáshoz kapcsolódóan a fejedelem a kézműveseknek is számos megbízást adott (*mechanicorum expensa*), egy részüket még a városba érkezése előtt, levélben. A fenti áruk egy részét, és a szolgáltatások szinte mindegyikét a besztercei polgárok hitelezték meg a városnak, amely általában csak valamivel később tudta megtéríteni a kölcsönt, sokszor olyan formában, hogy a hitelező a következő adókimutatásakor az áru vagy szolgáltatás ellenértékét levonhatta az adójából (*defalcatio/Abgang*). A gyakorlat középkori gyökereit mutatja, hogy Szapolyai János erdélyi vajda 1525. évi besztercei látogatását követően sok költség megtérítése ugyanebben a rendszerben történt.⁷⁴ A *defalcatio* lebonyolítása talán úgy zajlott, ahogy az a 17. századi Kolozsvárról ismert. A látogatáskor a hitelező cédulát kapott az árukölcsönről. Vagy kifizették neki a váltón szereplő összeget, vagy pedig a következő adó beszédekor átadta azt az illetékes tisztviselőnek, aki az ilyen *commissiós* cédulákat a pénzzel együtt juttatta el a városi kasszába.⁷⁵

A besztercei források alapján némi óvatossággal megerősíthetők Jeney-Tóth Annamáriának a kolozsvári élelmiszerjárandóságok alapján a 17. század első felére kalkulált alsó becslései, amelyek szerint az itineráns fejedelmi udvar létszáma a tanácsurakkal és azok tekintélyes kíséretével, illetve az udvari katonaság jelenlévő részével együtt többször elérhette akár a 700–800 főt is.⁷⁶

73 A fejedelmi asztal napi két főétkezésének ételeiről a legpontosabb képet a kolozsvári sárfárpolgár számadásai alapján lehet rajzolni: JENEY-TÓTH 2003. 230–234. p.; JENEY-TÓTH 2007.; JENEY-TÓTH 2008. 149–152. p.; JENEY-TÓTH 2010. A forrás jellegére ld. egy rövid részletet Bethlen Gábor korából: JENEY-TÓTH 1998. 272–279. p.

74 Az 1525. júliusi, a *taxa extraordinaria* kifizetésére szolgáló adókimutatás jegyzékében számos, a vajda látogatásával kapcsolatos *defalcatiót* találunk. MNL OL X 1248. IV. a. nr. 19. p. 79–108. (295. tekercs). Pl. „*defalcatus f. 1 ratione vini, quare vinum dedit ad mensam Wayuode*” Uo. p. 96.

75 Mintegy száz kolozsvári *commissiós* cédula őrzési helye: MNL OL R 374. Kolozsvár városra vonatkozó iratok 2. t. Kolozsvár város történetének megírásához összegyűjtött iratok. III. kötet/2. fasc. (10. d.) Kolozsvár adózásával kapcsolatos iratok. További kolozsvári cédulák: MNL OL R 210. Tunyogi Csapó József gyűjteményének maradéka 1. d. 2. t. Erdélyi iratok időrendben. A cédulákat Kolozsvárról a jegyző bocsátotta ki. Ezek az összeg megtérítésére vagy *defalcálására* szólították fel a városi adószedőket és a harmincadost. – A cédulák brasiói használatáról: CZIRÁKI 2011a. 22. p.

76 JENEY-TÓTH 2003. p. 234.; JENEY-TÓTH 2006b. 105–107. és 109. p.; JENEY-TÓTH 2009. 188. p. Jeney-Tóth Annamária az általa kíséretnek nevezett nagy létszámú alsó udvari réteg (pl. a familiárisok szolgálói) esetében kénytelen becslésekre hagyatkozni. Bár becsléseit kellően alátámasztja, maradhat némi bizonytalanság a fejadagok mennyisége miatt.

Brassóval vagy Szebennel ellentétben nincs nyoma annak, hogy a magisztrátus kísérletet tett volna a városba beengedett kíséret számának korlátozására.⁷⁷ I. Rákóczi György korában azt is figyelembe kell venni, hogy nem csak a fejedelemszony, de a két fiú: II. Rákóczi György, illetve Rákóczi Zsigmond is külön kis udvartartással rendelkezett. A jelenleg ismert városi források alapján az mondható, hogy a 17. századi erdélyi fejedelmi udvar méretét tekintve az 1610-ben már 1100 fős bécsi közös császári-királyi udvar⁷⁸ és a nagy nyugat-magyarországi főúri udvarok (300–400 fő) közötti kategóriát képviseli.

A legnehezebb feladat kétségkívül a látogatások gazdasági mérlegének megvonása. A számadások általában megadnak egyfajta összköltséget, de erősen kérdéses, hogy ezek valóban mindig tartalmazznak-e minden, a fejedelmi látogatásokkal kapcsolatos kiadást. Gyakran az egyes tételek értelmezése sem egyszerű. 1590-ben például Báthory Zsigmond két nap híján háromhetes beszercei tartózkodása 5044 forint 58 dénárba került a városnak és a szász kerületnek, amelynek háromnegyede – valószínűleg inkább termény- és állatbeszolgáltatás, mint pénzbeli hozzájárulás formájában – az utóbbit terhelte.⁷⁹ Ez az arány a hadiadók és a Szent Márton-napi census adókiivetéseiből jól ismert: a városra, és a pénzügyileg vele együtt kezelt, szerényebben adózó színromán Radna-völgyre, a teljes kerületre kirótt összeg mindössze egynegyede jutott. Nem tudjuk, hogy 1590-ben miért tűnik fel ilyen tisztán ez az arány. Kérdés, hogy a rendes városi adókiivetésekből történő számtalan defalcatio, tehát közvetett befizetés mellett, a különféle pénzbeli és természetbeni hozzájárulások kavalkádjában mennyire lehetett a huszonöt százalékot tartani.

Hogy még néhány adatot soroljunk: Bethlen Gábor 1624. évi rövid látogatása 3408 forint 81 dénárba került, amelyből 550 forint 60 dénárt tettek ki a tiszteleti ajándékok,⁸⁰ ellenben I. Rákóczi György 1638 őszi csaknem négyhetes beszercei tartózkodása a számadáskönyvben szereplő adatok szerint csak 2852 forint 14 dénár költséggel járt.⁸¹ A különös aránytalanságra talán egy, a fejedelem ellátását szabályozó jogszokás adhat magyarázatot. A problémára alább még kitérünk. A fenti adatok akkor nyernek igazán értelmet, ha azokat

77 1613-ban a brassói szászok 400 főben próbálták meg maximalizálni a városba beengedhető fejedelmi kíséret létszámát. CZIRÁKI 2011a. 9. p.

78 PÁLFFY 2010. 134–135. p.

79 MNL OL X 1248. IV. a. nr. 28. Städtische Rechnungen 1590–1623. p. 3. (297. tegercs).

80 MNL OL X 1248. IV. c. 633. p. 64., 84. (311. tegercs).

81 MNL OL X 1248. IV. c. 633. p. 124., 129. (311. tegercs). – Báthory Gábor 1612. évi ötnapos kolozsvári látogatására a város 292 forint 40 dénárt költött. JENEY-TÓTH 2009. 187. p. Bethlen Gábor néhánynapos brassói látogatásai Cziráki Zsuzsanna számításai szerint 1000–1600 forintba kerültek a városnak. CZIRÁKI 2011a. 29. p. – Az adatok összevetésénél természetesen a számítási forint értékvesztését is figyelembe kell vennünk.

összevetjük a város által ténylegesen befizetett állami adók (census ordinarii) éves összegével, ami 1624-ben 9252 forintot, 1638-ban pedig 10 915 forintot tett ki.⁸² A látogatások tehát az adott évi városi költségvetésnek igen jelentős tételét alkották, amelyet nem rendszeres jellegük miatt mégis a kisebb költségek (minora expensa) részeként kezeltek. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a fejedelem besztercei tartózkodása során a város általában az aktuális adó (taxa, census) egy komolyabb részletét is befizette, szokatlan módon közvetlenül a kincstárnak.⁸³

Tudjuk, hogy a fejedelem számára végzett munkák egy meghatározott részét a városok az arról kapott nyugták segítségével beszámíthatták az adójukba, nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy ez a városon belüli defalcationok esetében történt.⁸⁴ Említhetjük például azt a két rövid marosvásárhelyi számadást, amelyek egy 1624. illetve egy 1628. évi adókiadás megfizetésének részleteit rögzítik, az összeget a különböző fejedelmi tisztviselők javára helyben történt kiutalások (deputationes) mellett a rendszeres faggyúbeszolgáltatás, illetve hordókészítés és patkoltatás költségeivel is csökkentve.⁸⁵ Sajnos fejedelmi látogatáshoz kapcsolódóan hasonló forrást egyelőre nem ismerünk, és Beszterce fő számadás-

82 MNL OL X 1248. IV. a. Nr. 32. Städtische Rechnungen 1624–1653. p. 3. és 365. (298–299. tekerés).

83 1647. július 27. „Administravimus Bistricii camerario suae principalis celsitudinis, cum commoraretur apud nos illustrissimus princeps, secundam portionem census Sancti Georgii in f. 1920.” MNL OL X 1248. IV. a. 32. Städtische Rechnungen 1624–1653. p. 556. (298. tekerés). Beszterce az állami adókat a többi száz városhoz hasonlóan rendszerint Szebenbe vagy a szébeni polgármesternek szolgáltatotta be. A brassóiak adójának hasonló, látogatások alatti rendhagyó befizetéseiről: CZIRÁKI 2011a. 17. p.

84 A fejedelem éppen ezért időről időre összesítést (extractus) is kért az általa megrendelt kézművestermékekről. Pl. 1638. augusztus 20. Gyulafehérvár. I. Rákóczi György Beszterce városnak. MNL OL X 1249. 1638/No. 243. (456. tekerés).

85 „Extractus brevis super administratione contributionis civitatis Maros Vasarhely in generalibus comitiis Albae Juliae ad. 23. diem mensis Junii Anno 1624 celebratis a singulis portis tam pro vernali, quam etiam autumnali contributione et ad aedificationem Lugasiensem f. 23. solvenda ordinarie factus.” MNL OL P 664. Teleki család marosvásárhelyi levéltára – Lymbus. 4. cs. f. 32. „Extractus brevis super perceptione et administratione contributionis civitatis Maros Vasarhely in generalibus comitiis Albae Juliae ad. 9. mensis Aprilis 1628 celebratis a singulis portis tam pro vernali, quam etiam autumnali contributione f. 20. solvenda ordinarie factus.” Uo. f. 36. Az utóbbi alkalommal a Marosvásárhely városára kirótt 620 forint portális adót a következő módon teljesítették: „1628 in mense Augusti. Görgényszentimrén lakó Szabó Jánosnak, az urunk öfelsége annualis kegyelmes deputatiója szerént adtanak f. 12./12. Octobris. administráltak ide Fejérvárra az öfelsége szükségére Balázs deák rationista quietantiája szerént olvasztatlan faggyat centenaria numero 8 libras 40, mázsáját ad f. 5 d. 25 computálván, fontját pediglen ad. d. 4 tészen az ára f. 43 d. 60./9. Decembris. Az öfelsége tárházában Balintffi Christoph uram kezéhez administráltak in paratis f. 565./Summa administrationis facit f. 620 d. 60.”

könyvei a nagyobb kiadások (az adóbefizetések) regisztrálásakor nem rögzítik, hogy a városra eső eredeti adóösszeget milyen szolgáltatások értékével csökkentették. Annyi bizonyos, hogy a fejedelmi udvarnak adott, látogatásonként sok száz forintot kitevő tiszteleti ajándékokat (donaria) ilyen célra nem használhatták fel, ez tehát mindenképpen az adón felüli extra kiadásként jelentkezett.

A korabeli szász forrásokban gyakran feltűnik a „három nap gazdálkodás” fogalma. A kifejezés arra a normatív forrásokban nehezen megfogható jogszokásra utal, hogy a városoknak három napon át kötelessége volt ingyen ellátania a fejedelmet és kíséretét. A „három nap gazdálkodás” egyaránt szerepel Georg Krausnak Báthory Gábor 1610. évi bevonulásáról adott leírásában,⁸⁶ és egy 1561 évi kolozsvári statútumban, tehát egy nem királyföldi forrásban is.⁸⁷ A szokás gyökerét minden valószínűség szerint a középkori magyar királyok beszállásolási jogában (descensus) kell keressük, amelyet a Szászföld esetében először az Andreanum (1224) szabott meg, mégpedig éppen három napi ellátásban.⁸⁸ (Az oklevél ugyanis a „tres descensus” kifejezést a közfelfogással ellentétben valószínűleg nem „három alkalommal” értelemben használta.) A három nap leteltével tehát az udvartartás beszercei tartózkodásának költsége elvileg a fejedelmet, nem pedig a várost terhelte volna. Talán éppen ebben rejlik annak a fentebb említett jelenségnek egyik fő oka, hogy a számadáskönyvek-

86 „...vndt die elende Stadt dermassen eingenhomen worden. Doch gleichwoll der gestalt, dass vnter der dreien Tagen der *Gazdálkodás*, niemandt einziges feindtschafft zeichen von sich gegeben, nach verflössener zeit aber hat der Bathori sein langes concludum doch effectuiren wollen.” KRAUS 1862. 8. p. A mű Vogel Sándor-féle magyar fordítása (KRAUS 2008), amely általában megbízható, ezt a szövegrészt sajnos hibásan adja vissza.

87 „Az újévi ajándékra nézve a közgyűlés 1561. december 26. meghatározta: ...hogy jövőben a királyon és kancelláron kívül ezüst kupát másnak nem ajándékoznak, sem három napi vendégséggel nem gazdálkodnak...” JAKAB 1888. 188. p. A forrásra a szakirodalomban hivatkozik: JENEY-TÓTH 2003. 223. p.

88 1224. november 30. II. András kiváltságlevele a Szászváros és Homoróddaróc közötti területen élő szászoknak. „Statuimus insuper dictis fidelibus, ut cum ad expeditionem ad ipsos nos venire contigerit, tres descensus tantum solvere ad nostros usus teneantur. Si vero vaivoda ad regalem utilitatem ad ipsos vel per terram ipsorum transmittitur, duos descensus, unum in introitu et unum in exitu solvere non recusent.” UB I. No. 43. 34. p. Az oklevélből egyértelműen kiderül, hogy a király szászföldi tartózkodásainak egyetlen elképzelhető oka a hadfelvonulás volt. (Ld. CZIRÁKI 2011a. 7. p.) A szövegkörnyezetből arra lehet következtetni, hogy a descensus kifejezést mértékegységként használták, és egy napi vendéglátást jelentett. A mérték mögött a középkorban még valószínűleg konkrét mennyiségű élelmiszer és szolgáltatás rejlett, amit a fejedelemség kori Erdélyben már nem feltételezhetünk. Értelmezésünk szerint az Andreanum idézett cikkelye azt mondja ki, hogy a király – jellemzően egyszeri – áthaladásakor három nap ingyen gazdálkodásra volt jogosult, míg az erdélyi vajda oda és vissza egy-egy napra.

ben szereplő költségek nem, vagy nem mindig állnak arányban a tartózkodás időtartamával.

Akár beszámították azonban a költségek egy részét az adóba, akár nem, a látogatások mindenképpen nagy terhet jelentettek, amelyet csak némileg ellensúlyoztak a fejedelem beszercei tartózkodása alatt a helyi céhek és egyház javára kiállított kiváltságlevelek, vagy az a csekély előny, amelyet a törvényszakot vendégül látó város a radnai havasok egy részéért folytatott 1638. évi nagy táblai perben Máramaros vármegyével szemben szerezhetett.⁸⁹ Míg Beszterce költségvetése számára a látogatások nehéz terhet jelentettek, addig a városi vezetőréteg nagyon sok képviselőjének értékesítési lehetőséget, hiszen a békeévekben közvetlen kifizetés vagy defalcatiók révén rövid időn belül minden hitelezett áru és szolgáltatás megtérült. Nincs nyoma annak, hogy ez kedvezőtlen speciális árszabások igénybevételével történt volna, így valószínűleg jól jártak azok a tanácsstagok, akik borukat, szénájukat vagy éppen fűszerkészletüket a fejedelem rendelkezésére bocsátották, jól járt a fejedelem asztalára zsemleket szállító beszercei pék, és különösen jól járt az ötvös, akinek egész megélhetése a fejedelmi megrendelések és a menetrendszerű ajándékozások szilárd alapján nyugodott.

Ismeretünk nagy hiányait sem tagadva összefoglalásként annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy Beszterce pozíciója a 17. századra gyengült, és ennek jeleként megszaporodtak a fejedelmi látogatások, méghozzá nemcsak a Szebenből és Brassóból ismert rövid átutazások,⁹⁰ hanem a törvényszakok alatti hosszú, egyhónapos tartózkodások is. (A gyengébb, és az ország belsejében fekvő Medgyes és Segesvár már jóval korábban kénytelen volt vállalni a terminusok megrendezését.) A fejedelem gyakoribb jelenlétéhez ugyanakkor a közeli kincstári uradalmak kiépítése is hozzájárulhatott.⁹¹

89 Az 1635-ben alsóbb bírói fórum előtt induló per tárgya a radnai havasok egy része volt. A per iratainak egykorú jegyzéke: MNL OL X 1249. 1635/No. 214. (454. tegercs). A fejedelmi tábla illetékességéről: 1638. szeptember 28. Kolozsvár. Kassai István Beszterce városának. 1638/No. 274. (456. tegercs). A per 1638 végén a város győzelmével zárult. LECHINTAN 1993. 120. p.

90 Brassóhoz: CZIRÁKI 2011a. 16. p. Bethlen Gábor leghosszabb (1622. évi) brassói látogatása tizenegy napig tartott.

91 A (mező)örményesi uradalmat 1638 után alakította ki I. Rákóczi György, többségében a szombatos Péchy Simontól elkobzott birtokokból, a görgényi uradalom nagy részét 1638-ban szerezte meg Kovacsóczy István örökösaitől, a (maros)vécsi uradalmat pedig Makkai László szerint 1648-ban, Bethlen Péter özvegyétől. MAKKAI 1954. 25–27., 30. p.; KOVÁCS 2002. 3. p.; MORDOVIN 2008. Makkai Marosvécsre vonatkozó adatát cáfolni látszik, hogy már 1636-ból van adat a fejedelem vécsi „gondviselőjére” (udvarbírájára). 1636. november 12. Kaján melletti tábor. I. Rákóczi György Besztercének. MNL OL X 1249. 1636/No. 150. (454. tegercs). A szamosújvári várban végzett jelentős építési munkálatok nyomán az újvári

A szász autonómia eresztékeit talán nem is annyira Báthory Gábor rossz emlékezetű uralkodása gyengítette meg, hanem I. Rákóczi György országlásának első békésebb esztendei, amelyeket a fejedelem az ország rendjeinek, köztük a szászoknak kíméletlen háttérbe szorítására használt fel.⁹² Rákóczi még 1636 elején, Bethlen István fenyegető készülődése idején több várossal, köztük Besztercével is tárgyalásokat folytatott arról, hogy szükség idején udvarával és katonáival együtt fogadják be falaik közé. Fennmaradt a fejedelem 1636. február 20-án kelt biztosítéklevele is, amelyben megnyugtatta a várost, hogy ebben az esetben emberei saját pénzükön élnek majd, és jó fegyelemben tartja őket.⁹³ A következő esztendőben (1637–1638) komoly ellenállást leküzdvén minden szász városra sikerült ráerőltetnie az udvar megnövekedett igényeit.⁹⁴ Ennek eszközül mindenhol az udvar és a katonaság befogadását ígérő, hasonló tartalmú kötelezvény, és az arra fejenként, Márkusfalvi Márton és Szalánczi István fejedelmi biztosok előtt letett eskü szolgált, amelyet később néhány évenként minden újonnan polgárjogot nyert egyénnek meg kellett ismételnie. 1637 januárjában Segesváron támadt lázongás a Rákóczi által rájuk erőszakolt eskü miatt,⁹⁵ 1637 februárjában pedig Brassó került komoly összeütközésbe a fejedelemmel az udvar látogatása kapcsán. A városi tanács merészen arra kérte a Fogaras felől érkező Rákóczit, hogy ezúttal a hivatalos invitálás ellenére is kerülje el Brassót, mert kísérete a kósza hírek szerint túl nagy, a polgárság retteg.⁹⁶

uradalom szerepe is növekedett az időszakban, és a fejedelem egyik jelentős mellékrezidenciajává vált.

92 Az erdélyi szász történetírásban hagyományosan Báthory Gábor szebeni uralma testesíti meg a fejedelmi hatalomnak az autonómiával szembeni törekvéseit, a későbbi fejedelmek kevesebb figyelmet kapnak. Ennek viszonylag recens példája: DAUGSCH 1990.

93 1636. február 20. Kolozsvár. I. Rákóczi György assecuratoriája Beszterce városnak: „Assecuráljuk ez mi levelünkkel Beszterce városában lakozó minden rendbeli híveinket, hogyha nekünk ez szükségnek idején az városban kellene bemennünk avagy szorulnunk, ott benn való lakásunkat minden alkalmatossággal úgy igazgatjuk, s hozzánk tartozókat oly fenytékben tartjuk, mennél jobban lehet, pénzezen éljenek, ökegyelmek is mindennek igazság szerént való árat rendelvén és elegendő commeatusok is lévén, sőt az Úristen csendességre és békességre fordítván országunk állapotját mindenestől az városból kimegyünk, s az várost ezen mostani állapotjában magok gondviselések alatt hagyjuk minden immunitásával együtt, kit ígérünk ökegyelmeknek sub bona fide christiana.” MNL X 1249. 1636/No. 27. (454. tekeres).

94 KRAUS 2008. 179–180., 186–188. p. Kisebb időrendi pontatlanságokkal, a szebeniek eskütételét például 1637-re keltezte.

95 KRAUS 2008. 186. p. EOE X. 4. p.

96 1637. február 12. Brassó. Brassó város tanácsa I. Rákóczi Györgynek. MNL OL E 190. Levelezés. 9. dob. No. 1972. Kiadva: EOE X. 101–102. p. Illetve a kiadatlan fejedelmi válasz: 1637. február 13. Feketehalom. „Bizonyosságunk is az Úristen, gonosz végre, hűségtek kárára nem is vöttük volt előnkben utunkat. Hűségtekhez pedig minket nem is Gerendi Már-

Bár a fejedelem felháborodott, szankciókkal fenyegető válaszában megígérte, hogy elkerüli a szász metropoliszt, ám végül mégis megérkezett Brassóba, igaz, emberei egy részét egyesek a kapurácsot leengedve megkísérelték kizárni.⁹⁷ Az incidens miatt a fejedelem a várost az 1637. március 1-én kezdődő megyesi törvényszak elé idézte, a fejedelmi tábla pedig komoly pénzbüntetéssel sújtotta. Úgy tűnik, hogy a brassóiak igen szigorú kötelezvényt kellett kiállítsanak Rákóczinak (amely sajnos nem maradt fenn), és erre hosszú tárgyalás után 1637. december 14-én tették le a többi városból is ismer fejenkénti esküt.⁹⁸

A legtovább Szeben állt ellen a nyomásnak, végül 1638 májusában a gyulafehérvári országgyűlésen ők is kénytelenek voltak aláíratni a reverzális megfogalmazású reverzális adni, és annak betartására esküt tenni. Itt az irat szövegét is ismerjük: háború esetén a város vállalja nem csak a fejedelem és teljes kísérete, de a menedékért folyamodó nemesek befogadását is.⁹⁹ Az 1638. évi ígéretet pe-

ton hívott, hanem magok főbírája és tanácsbeli becsületes atyjokfia által maga invitáltatott hűségtek, és mi is úgy indultunk, mint igaz híveinkhez. Egy fejedelem egyedül nem járhat az mint ezt magok tudják, de most mi annyimagunkkal sem vagyunk, mint másszor odamentünk...” Uo. No. 1973.

97 Georg Krausnál röviden: KRAUS 2008. 188. p. Egy ismeretlen brassói krónikásnál (1631–1660) bővebben. TRAUSCHENFELS 1860. 335–336. p. Kraus leírása szerint a brassóiak a fejedelem belépése után eresztették le váratlanul a kapurácsot, míg a másik forrásban azt találjuk, hogy a rács közvetlenül a fejedelmi szán előtt ereszkedett le. A két forrás nem mond feltétlenül ellent egymásnak, Rákóczi valószínűleg nem a szánon ült, a rettegő polgárok nem őt, hanem kíséretét akarták kizárni. (Kemény János tanácsúr is kint rekedt.) A rácsot végül szinte azonnal újra felhúzták. A brassói krónikás leírása alapján a fejedelem február 14-én este érkezett meg a városba, és végül másnap távozott. Egy, az elbeszélő forrást igazoló keltezés: 1637. február 15. Brassó. I. Rákóczi György nagyercsei Toldalaghi Mihálynak. BEKE–BARABÁS 1888. 345–346. p.

98 1637. december 17. Szásztúykos. Márkusfalvi Márton fejedelmi titkár I. Rákóczi Györgynek. MNL OL E 190. Levelezés 9. dob. No. 2064. Kiadása. EOE X. 131–133. p. – A titkár levelében contractusról, tehát szerződésről beszél, a brassói krónikásnál azonban erős reverzális (Revers) szerepel. Márkusfalvi alighanem félrevezetően fogalmaz, és ugyanarról a kötelezvény formájú, a fejedelemnek egyoldalúan jogokat biztosító oklevélről beszélnek. Kemény János rövid megjegyzése is erre utalhat: „Az brassaiakat igen megvexálá és némely jószágokat elvevé, s csuda reversalisokkal való contractust csinála.” KEMÉNY 1980. 189. p. Ugyanakkor valószínű, hogy a töröcsvári uradalom kapcsán valóban született egy külön szerződés is. A krónika leírása alapján úgy tűnik, hogy a reverzális békeidőben is bármikor lehetővé tette a fejedelem és teljes kísérete bevonulását, az 1638. évi szebeni kötelezvényénél is szigorúbb volt. TRAUSCHENFELS 1860. 336. p.

99 Kiadása: EOE X. 150–151. p. (A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltárában őrzött példányok alapján: MNL OL F 9. Miscellanea. Cista 3. Fasc. 5. Nr. 22. és 37., illetve Cist. 1. Fasc. 6. Nr. 4.)

dig I. Rákóczi György szilárd akarata az 1645. évi szebeni zavargások után,¹⁰⁰ 1646-ban békeidőre is érvényes, szigorú büntetéseket tartalmazó okmánnyá formálta.¹⁰¹ A folyamatnak a szász autonómia szempontjából kedvezőtlen végeredményét az 1653. évi Approbatáknak a Városok állapotáról szóló cikkelye rögzíti: a törvénykönyv szövege semmiben nem különbözteti meg a királyföldi központokat az ország többi városától.¹⁰² Kétségtelen, hogy II. Rákóczi György bukása után az artikulus egyik lényegi kitétele, a magyar nemesek szászföldi birtokszerzése joga (egyfajta korai concivilitas) be nem váltott lehetőség és

-
- 100 EOE X. 85–87. p.; KRAUS 2008. 214–223. p.; TEUTSCH 1874. 191–194. Az 1645 őszén/te-lén tetőző, sok tekintetben homályos szebeni népmozgalom (felkelés/lázongás/események) egyetlen bővebb elemzése: GÜNDISCH 1960. Gustav Gündisch munkája főként a szebeni polgárság belső ellentéteit vizsgálja. I. Rákóczi György tudatos politikája, amely ezekre építve érte el a Szász Egyetem pozícióinak gyengítését, újabb önálló feldolgozás tárgyát képezhetné.
- 101 1668. március 6. A Gyulafehérvári káptalan átíró oklevele, benne Szeben város 1638. május 7-én kelt reverzálisával, Szalánczi István fejedelmi tanácsosnak és Márkusfalvi Márton fejedelmi titkárnak az eskü letételéről szóló, 1638. május 30-án kelt bizonyáglevelével, Szeben város 1646. március 23-án Gyulafehérvárott kelt megújított reverzálisával, végül Szeben 1648. augusztus 25-i kiadványával, amelynek tárgya az 1638. évi pontokra való újbóli eskütétel. (Ez maga is átírja az 1638. évi reverzalist.) MNL OL R 298. Erdélyi iratok I. Tárgyilag rendezett iratok 3. d. 3b. t. Az erdélyi szász nemzettel kapcsolatos iratok f. 1–10. (50021. filmtári tekeres). Az 1646. évi reverzális azonos és az 1648-as kiadvány teljesebb (mind az 541 szebeni eskütevő nevét felsoroló) szövegét egy-egy másik példányból is ismerjük: MNL OL R 210. Tunyogi Csapó József gyűjtemény maradáka 1. d. 2. t. Erdélyi iratok időrendben. No. 48. f. 7–8. ill. No. 43. f. 2–32. Gustav Gündisch valószínűleg ugyanennek a reverzálisnak (1646. március 23.) egy eredeti, illetve egy másolat példányára hivatkozik közleményében, a következő jelzettel: Staatsarchiv Hermannstadt. Urkunden VI. Nr. 480. és. Coll. post. Nr. 2279. GÜNDISCH 1960. 75. p. 3. lábjegyzet. – Az 1646. évi reverzális már azt is tartalmazza, hogy Szebennek a fejedelem benntartózkodása idejére át kell engednie a város egyik kapuját és nagy bástyáját a fejedelmi katonaság számára. Kemény János ezt a momentumot tévesen az 1638. évi kötelezvény kitételeként említi, több évtized távlatából összemossa a két reverzalist: KEMÉNY 1980. 189. p.
- 102 Approbatae constitutiones III. rész 81. cím. 1. artikulus. „Mínthogy a fejedelem is minden rendeknek, viszont a fejedelmek és az országbéli minden statusok hittel szokták magukat kötelezni, nem utolsó requisituma ennekokáért a fejedelmekhez való hűségnek és tartozó kötelességnek az is, hogy bármely időben is, de kiváltképpen a szükség úgy kívánván, valamely városban lakni, resideálni, vagy csak bizonyos ideig mulatni akarnak, mind magok, udvarok népe, fizetett és egyéb rendbéli hadai ott lakhassanak...” KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1900. 152. p. A törvénycikk azzal érvel, hogy minden „kerített, privilegiumos és kulcsos város” a fiscus tulajdona, ezért a fejedelemnek mind békeidőben mind háború idején joga van teljes kíséretével a városban tartózkodni. A titulus súlyos szankciókat kilátásba helyezve kimondja, hogy bármely rendi nemzethez tartozó (nemes) személy vásárolhat ingatlant a városok területén, elrendeli továbbá, hogy a városok – különösen háború idején –, „illendő házbér” fejében adjanak szállást az odaérkező vagy ott meghúzódó nemeseknek és család-juknak. – A törvénycikket idézi: CZIRÁKI 2011a. 9. p.

fenyegetés maradt. Az erdélyi szász történetírás klasszikusának, Georg Daniel Teutschnak azonban mégis teljesen igaza, amikor a törvénycikk elmaradt végrehajtásáról ír, mivel az 1657 utáni erdélyi válság eseményei, a fejedelmek hosszú városi tartózkodásai a szász autonómia erejének radikális csökkenéséről tanúskodnak.¹⁰³

A fentiekben igyekeztünk bemutatni az erdélyi fejedelmi udvar látogatásainak Besztercére gyakorolt hatását és ezek tágabb kontextusát, ám számos kérdésre csak további intenzív kutatás után lehet választ adni. Először is részletesen meg kell majd vizsgálni a város háztartását, tételesen áttekintve a főkönyvekben szereplő minden egyes kiadást és bevételt, mert csak így tudjuk megállapítani a fejedelmi látogatások könyvelési módját, és a kiadások között elfoglalt pontos helyüket. (Úgy gondoljuk azonban, hogy néhány részlet ezután is homályban marad majd.) Nem csak Beszterce, de más városok esetében is minőségi változást hozhatna az erdélyi fejedelmek itineráriumainak elkészítése, így lehetővé válna nem csak az egyes tartózkodások pontos időtartamának meghatározása, de a települések szerepe közötti összehasonlítás is. A fejedelmi látogatások vizsgálata során pedig igen lényeges lenne az erdélyi törvényszakok listájának összeállítása, ami segítene az itinerárium értelmezésében. Végül mind az udvarkutatás, mind a várostörténet számára jelentős nyereséggel járna a városi látogatásokra vonatkozó kutatások összehangolása, amelyek forrásbázisát a még fel nem dolgozott erdélyi városok mellett, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György magyarországi hadjáratai folytán akár szlovákiai levéltári anyagokkal is bővíteni lehetne.¹⁰⁴

103 TEUTSCH 1874. 198–218. p. – A szász történetíró, Georg Kraus is kitér az Approbaták sérelmes rendelkezéseire: KRAUS 2008. 249. p.

104 Az erdélyi fejedelmek magyarországi tartózkodásai kapcsán néhány nem kifejezetten recens szakirodalmi előzményre is támaszkodhatunk. Bethlen Gábor körmöcbányai látogatásairól tanulmány, kassai tartózkodásairól pedig könyv született. Nem meglepő, hogy a feldolgozások elsődleges alapját mindkét esetben a városok számadásai képezték. Kerekes György adatgazdag kassai monográfiájának használhatóságát nagyban csökkenti a kötet diffúz szerkezete, és a forráshivatkozások szinte teljes hiánya. KRÍZKO 1897.; KERÉKES 1943. Brandenburgi Katalin hosszabb soproni tartózkodásáról (1632–1634) nemrég Szabó Péter írt tanulmányt. SZABÓ P. 2010.

I. táblázat. Az erdélyi fejedelmek ismert beszercei látogatásai

A tartózkodás ideje	Uralkodó	Számadás	Libri regii	EOE	A tartózkodás célja
1550. jan. 25. >	Izabella és János Zsigmond	IV. a. nr. 24. p. 151–155. (296. t.)			nem ismert
1560. febr. 29.– márc. 5.	János Zsigmond	IV. a. nr. 26. p. 184–188. (296. t.)			nem ismert
1571. dec. 22–24.	Báthory István	IV. a. nr. 27. p. 27. 51–52. 60–61. (297. t.)			nem ismert
< 1574. febr. 4. >	Báthory István				nem ismert
< 1575. dec. 5–11. >	Báthory István	IV. a. nr. 27. p. 154–159. 166. 168. (297. t.)			országgyűlés
< 1589. dec. 26.– 1590. jan. 4. > (három hét)	Báthory Zsigmond	IV. a. nr. 28. p. 3. (297. t.)			nem ismert
1601. márc. 23–25.	Báthory Zsigmond	IV. a. nr. 28. p. 347. 357. (298. t.) IORGA 1901. 29. p.			átutazás (Moldva felől)
< 1609. okt. 6. >	Báthory Gábor				ismert
< 1610. márc. 25.– ápr. 4. >	Báthory Gábor	IV. a. nr. 28. p. 489–493. (298. t.)			országgyűlés
1615. ápr. 1.– 1615. ápr. 4. >	Bethlen Gábor	p. 3–7.			nem ismert
1617. jan. 29.– febr. 13. >	Bethlen Gábor	p. 8–15.			nem ismert
< 1622. szept. 29.– okt. 27. >	Bethlen Gábor	p. 16–55.			országgyűlés
< 1623. jan. 29. >	Bethlen István gubernátor	p. 56–58.			nem ismert

A tartózkodás ideje	Uralkodó	Számadás	Libri regii	EOE	A tartózkodás célja
< 1624. dec. 12.– dec. 14. >	Bethlen Gábor	p. 61–85.			nem ismert
< 1627. febr. 12. >	Bethlen Gábor	p. 86–97.			nem ismert
< 1631. szept. 13–14. >	I. Rákóczi György*	p. 98–104.			nem ismert
< 1632. dec. 12–13. >	I. Rákóczi György	p. 105–110.			nem ismert
< 1633. okt. 22.– nov. 12. >	I. Rákóczi György	p. 111–116.			[törvényszak]
< 1638. okt. 23.– nov. 15. > (három hét és hat nap)	I. Rákóczi György	p. 118–129.			törvényszak
1640. júl. 23.–júl. 25.	I. Rákóczi György	p. 130–136.			nem ismert
< 1647. júl. 14.– júl. 27. >	I. Rákóczi György	p. 137–149.			nem ismert
1647. szept. 25. > (négy hét)	II. Rákóczi György (mint „ifjabb fejede- lem”)	p. 150–156.			törvényszak
< 1649. okt. 24.– nov. 14. >	II. Rákóczi György	p. 157–165.			törvényszak
1652. nov.	II. Rákóczi György	p. 166–171.			[törvényszak]
< 1655. okt. 28.– nov. 11. >	II. Rákóczi György	p. 172–177.			törvényszak
1659. febr. 26.– márc. 26.	Barcsai Ákos	p. 178–188.			országgyűlés
1661. ápr. 23.– máj. 6. >	Kemény János	p. 189–192.			országgyűlés
< 1668. jan. 10.– febr. 3. >	Apafi Mihály	p. 193–199.			országgyűlés
< 1670. aug. 21. > (néhány nap)	Apafi Mihály	IV. a. nr. 33. p. 410. 422. (299. t.)			nem ismert

A tartózkodás ideje	Uralkodó	Számadás	Libri regii	EOE	A tartózkodás célja
< 1672. aug. 28. körül > (néhány nap)	Apafi Mihály	IV. a. nr. 33. p. 452. (299. t.) (csak az invitálás)			nem ismert
1674. szept. vége (néhány nap)	Apafi Mihály	IV. a. nr. 33. p. 487. (299. t.) (csak az invitálás)			nem ismert
1675. szept. közepe (néhány nap)	Apafi Mihály	IV. a. nr. 33. p. 504. (299. t.) (csak az invitálás)			nem ismert
1677. dec. eleje (néhány nap)	Apafi Mihály	IV. a. nr. 33. p. 534–535. (299. t.) (csak az invitálás)			nem ismert
1682. aug. eleje (néhány nap)	Apafi Mihály	IV. a. nr. 33. p. 633. (299. t.) (csak az invitálás)			nem ismert
1685. szept. 5. után (néhány nap)	Apafi Mihály	IV. a. nr. 33. p. 708. (299. t.) (csak az invitálás)			nem ismert

35 látogatás (27 biztos), ebből huszonkilenc a 17. században. – A világos színrel jelzett tartózkodások a fejedelmi látogatások speciális számadáskönyvében (1615–1668) szerepelnek. MOL X 1248. IV. c. Nr. 633. (311. filmtári tekercs). Ezek esetében csak a kötet oldalszámát adjuk meg, míg a többi tartózkodás esetében az állagon belüli teljes jelzetet és a filmtári tekercsszámot is. A < > szimbólumok azt a gyakori esetet jelzik, amikor a látogatás pontos kezdete vagy vége ismeretlen.

* I. Rákóczi György első beszercei tartózkodása eredetileg 1631 májusában lett volna esedékes, és április 17-én a város meg is tette az első előkészületeket, ám a fejedelem váratlanul lemondta a látogatást. Az itt szereplő számadások valójában az április/májusi előzetes költségeket tartalmazzák. A romlandó élelmiszerek kivételével azonban nyilvánvalóan az 1631. szeptemberi megvalósult látogatás során használták fel a készleteket, így indokolt annak számadásaként szerepeltetni.

Hivatkozott irodalom

- ANONYMUS 1894. Apafi Mihály udvartartása. Kiad.: –I. –R. *Történelmi Tár*, (1894) 557–563. p.
- BEKE–BARABÁS 1888. I. Rákóczy György és a Porta. *Levelek és okiratok*. Kiad.: BEKE ANTAL – BARABÁS SAMU. Budapest, 1888. MTA.
- BENDA 1987. BENDA KÁLMÁN: Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk.: R. VÁRKONYI ÁGNES. Budapest, 1987. Gondolat. 158–165. p.
- BERNÁD 2006. BERNÁD RITA: *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára II. Oklevél és iratjegyzék*. Gyulafehérvár–Budapest, 2006. ELTE Egyetemi Levéltár–Gyulafehérvári Katolikus Érsekség.
- CZIRÁKI 2011a. CZIRÁKI ZSUZSANNA: Bethlen Gábor fejedelmi látogatásai Brassóban a városi számadáskönyvek tükrében. *Aetas*, 26 (2011) 2. sz. 5–31. p.
- CZIRÁKI 2011b. CZIRÁKI ZSUZSANNA: *Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban*. Budapest, 2011. ELTE. (Udvertörténet kötetei 3.)
- DAUGSCH 1990. DAUGSCH, WALTER: Die Nationsuniversität der Siebenbürger Sachsen im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität*. Szerk.: KESSLER, WOLFGANG. Köln–Wien, 1990. Böhlau Verlag. 179–216. p.
- EOE *Erdélyi országgyűlési emlékek I–XXI*. Kiad.: SZILÁGYI SÁNDOR. Budapest, 1875–1898. MTA.

- ENGEL 2001. ENGEL PÁL: *Szent István birodalma*. Budapest, 2001. MTA Történettudományi Intézete.
- ERDŐSI 1995. ERDŐSI PÉTER: Báthory Zsigmond ünnepi arcmása. A fejedelem és a ceremóniák. *Aetas*, 10 (1995) 1–2. sz. 24–67. p.
- FEHÉR 2007. *Teleki Mihály udvartartási naplója (1673–1681)*. Kiad.: FEHÉR JÁNOS. Kolozsvár, 2007. Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány.
- GÜNDISCH 1960. GÜNDISCH, GUSTAV: Soziale Konflikte in Hermannstadt um die Mitte des 17. Jahrhunderts. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 3 (1960) 57–78. p.
- HENGERER 2004. HENGERER, MARK: *Kaiserhof und Adel in der Mitte des 17. Jahrhunderts. Eine Kommunikationsgeschichte der Macht in der Vormoderne*. Konstanz, 2004. UVK Verlagsgesellschaft. (Historische Kulturwissenschaft 3.)
- IORGA 1901. Extrase din socotelile oraşului Bistriţa in Ardeal. Kiad.: IORGA, NICOLAE. In: *Studii și documente cu privire la istoria Românilor I–II*. Szerk.: IORGA, NICOLAE. Bucureşti, 1901. Editura Ministeriului de Instrucție, 1–53. 493–500. p.
- JAKAB 1888. JAKAB ELEK: *Kolozsvár története*. II. 1540–1690. Budapest, 1888. Kolozsvár szabad királyi város.
- JENEY-TÓTH 2003. JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: „Attam Urunk ő nagysága konyhájára” (Fejedelmi udvarok asztalai és étkezései Kolozsváron a XVII. század első felében a számadáskönyvek tükrében). In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: SIPOS GÁBOR etc. Kolozsvár, 2003. Erdélyi Múzeum-Egyesület. 223–235. p.

- JENEY-TÓTH 2006a. JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Bocskai István fejedelmi udvara 1605 nyarán (A kolozsvári városi számadások tükrében). *Studia Agriensia*, 24 (2006) 265–274. p.
- JENEY-TÓTH 2006b. JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Városok és Bocskai fejedelem udvartartása. In: „*Frigy és békesség legyen...*” *A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Szerk.: JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA – PAPP KLÁRA. Debrecen, 2006. Debreceni Egyetem Történeti Intézete. 97–109. p.
- JENEY-TÓTH 2007. JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: „Attam asszonyunk asztalára” avagy fejedelemasszonyok, kíséretük és étkezéseik Kolozsvárott a 16–17. században. In: *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60. esztendő Novák László Ferenc tiszteletére*. Szerk.: UJVÁRY ZOLTÁN. Nagykőrös–Debrecen, 2007. (Az Arany János Múzeum közleményei XII.) 553–557. p.
- JENEY-TÓTH 2008. JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Báthory Gábor udvara 1612-ben Kolozsvárott. In: *A Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa)*. Szerk.: ULRICH ATTILA. Nyírbátor, 2008. (A Báthori István Múzeum Füzetei – Új sorozat 3.) 137–156. p.
- JENEY-TÓTH 2009. JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Báthory Gábor familiárisai. Kíséret egy udvari csoport rekonstrukciójára. In: *Báthory Gábor és kora*. Szerk.: PAPP KLÁRA – JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA – ULRICH ATTILA. Debrecen, 2009. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. 175–188. p.
- JENEY-TÓTH 2010. JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Asztalok rendelése és fejedelmi konyha Bethlen Gábor erdélyi udvarában. In: *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: SIPOS GÁBOR. Kolozsvár, 2010. Erdélyi Múzeum-Egyesület. 155–161. p.

- JENEY-TÓTH 2011. JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: The Transylvanian Princely Court in the First Half of the 17th Century. In: *Studies in the History of Early Modern Transylvania*. Ed.: KOVÁCS KISS GYÖNGY. Highland Lakes, 2011. Atlantic Research and Publications. 15–41. p.
- JENEY-TÓTH 2012. JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: „...*Urunk udvarnépe...*” *Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében*. Debrecen, 2012. Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KEMÉNY 1980. KEMÉNY JÁNOS: Önéletírása. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Kiad.: V. WINDISCH ÉVA. Budapest, 1980. Szépirodalmi Könyvkiadó. (Magyar remekírók) 7–310. p.
- KEREKES 1943. KEREKES GYÖRGY: *Bethlen Gábor fejedelem Kassán*. Kassa, 1943. Wiko Kő- és Könyvnyomdai Műintézet.
- KOLOSVÁRI-ÓVÁRI 1900. *Magyar törvénytár. Az 1540–1848. évi erdélyi törvények*. Kiad.: KOLOSVÁRI SÁNDOR – ÓVÁRI KELEMEN. Budapest, 1900. Franklin Társulat.
- KOLTAI 2001. *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Szerk.: KOLTAI ANDRÁS. Budapest, 2001. Osiris Kiadó.
- KOLTAI 2012. KOLTAI ANDRÁS: *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*. Győr, 2012. Győri Egyházmegyei Levéltár. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 14.)
- KONCZ 1898. KONCZ JÓZSEF: Kiknek mennyi bor járt naponként Apafi Mihály udvarában 1677-ben. *Erdélyi Gazdaságtörténeti Szemle*, 2 (1898) 7–8. p.

- KOVÁCS A. 1998. KOVÁCS ANDRÁS: *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei*. Kolozsvár, 1998. Erdélyi Múzeum Egyesület. (Erdélyi történelmi adatok VI.2.)
- KOVÁCS A. 2005. KOVÁCS ANDRÁS: Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk.: G. ETÉNYI NÓRA – HORN ILDIKÓ. Budapest, 2005. Balassi Kiadó. 235–258. p
- KOVÁCS ZS. 2002. KOVÁCS ZSOLT: *Görgényszentimre – várrom és kastély*. Kolozsvár, 2002. Transylvania Trust–Kriterion Könyvkiadó. (Erdélyi Műemlékek 37.)
- KRAUS 1862. KRAUS, GEORG: *Siebenbürgische Chronik I*. Kiad.: FABRITIUS, KARL. Wien, 1862. Historische Commission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. (Fontes Rerum Austriacarum I. Scriptorum III. Bd.)
- KRAUS 2008. KRAUS, GEORG: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Ford. és kiad.: VOGEL SÁNDOR. Csíkszereda, 2008. Pro-Print Könyvkiadó.
- KRIŽKO 1897. KRIŽKO PÁL: Bethlen Gábor király Körmöczbányán. *Századok*, 31 (1897) 495–507.; 593–606. p.
- KUBINYI 2005. KUBINYI ANDRÁS: A királyi udvar a késő középkori Magyarországon. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk.: G. ETÉNYI NÓRA – HORN ILDIKÓ. Budapest, 2005. Balassi Kiadó. 13–32. p.
- LECHINȚAN 1993. LECHINȚAN, VASILE: Cnezi și juzi din sate bistrățene în litigii din secolul al XVII-lea. *Revista Bistriței*, 7 (1993) 119–129. p.
- MAKKAI 1954. *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Kiad.: MAKKAI LÁSZLÓ. Budapest, 1954. Akadémiai Kiadó.

- MORDOVIN 2008. MORDOVIN MAXIM: Mezőörményesi udvarbírák XVII. századi levelezése, XVII. századi örményesi építkezésekre vonatkozó eddig nem közölt források. *Lymbus*, 6 (2008) 93–162. p.
- OBORNI 2009. OBORNI TERÉZ: Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1551). *Történelmi Szemle*, 51 (2009) 1. sz. 21–44. p.
- OBORNI 2011. OBORNI TERÉZ: *Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben (tanulmányok)*. Budapest, 2011. ELTE. (Udvertörténet kötetei 4.)
- PÁLFFY 2010. PÁLFFY GÉZA: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2010. História–MTA Történettudományi Intézet.
- PAPP 2004. PAPP KLÁRA: Bocskai kassai fejedelmi udvara. In: „Nincsen nekünk több hazánk ennél” *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*. Szerk.: IFJ. BARTA JÁNOS – PAPP KLÁRA. Budapest, 2004. Lucidus Kiadó. (Kisebbségkutatás könyvek) 121–144. p.
- RADVÁNSZKY 1888. *Udvertartás és számadáskönyvek. I. Bethlen Gábor fejedelem udvertartása*. Kiad.: RADVÁNSZKY BÉLA. Budapest, 1888. Magyar Történelmi Társulat. (Házi történelmünk emlékei 1. oszt.)
- RITTER 1917. RITTER VON ŽOLGER, IVAN: *Der Hofstaat des Hauses Österreich*. Wien–Leipzig, 1917. Franz Deuticke. (Wiener Staatswissenschaftliche Studien 14.)
- SUNKÓ 1994. SUNKÓ ATTILA: Az erdélyi fejedelmi testőrség archontológiája a XVI. században. *Fons*, 1 (1994) 2. sz. 186–214. p.
- SUNKÓ 1998. SUNKÓ ATTILA: Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században. *Levéltári Közlemények*, 69 (1998) 1–2. sz. 99–131. p.

- SUNKÓ 2001. SUNKÓ ATTILA: A curia militaris működésének nyomai a kora újkori Magyarországon és az Erdélyi fejedelemségben. *Levéltári Közlemények*, 72 (2001) 1–2. sz. 3–64. p.
- SZABÓ A. P. 2007. SZABÓ ANDRÁS PÉTER: Beszterce város levéltárának történetéhez. *Levéltári Közlemények*, 78 (2007) 1. sz. 99–127. p.
- SZABÓ A. P. 2008. SZABÓ ANDRÁS PÉTER: Beszterce város fejedelemség-kori kormányzata és politikai elitje. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*, III. (2008) 145–160. p.
- SZABÓ P. 2005. SZABÓ PÉTER: A kihelyezett udvarok az Erdélyi Fejedelemség hatalmi harcaiban. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk.: G. ETÉNYI NÓRA – HORN ILDIKÓ. Budapest, 2005. Balassi Kiadó. 314–330. p.
- SZABÓ P. 2010. SZABÓ PÉTER: Brandenburgi Katalin Sopronba költözött udvara (1632–1634). *Soproni Szemle*, 64 (2010) 4. sz. 414–424. p.
- SZÁDECZKY 1911. *Bornemisza Anna gazdasági naplói (1667–1690) I. Apafi Mihály udvartartása I. köt.* Kiad.: SZÁDECZKY BÉLA. Budapest, 1911. MTA.
- SZÁDECZKY 1913. SZÁDECZKY BÉLA: I. *Apafi Mihály udvartartásából*. (Különlenyomat az Erdélyi Múzeum-Egyesület VII. vándorgyűlésének évkönyvéből.) Kolozsvár, 1913.
- SZIGETI 1988. Ismeretlen szerző: *Rákóczi-eposz*. Kiad.: SZIGETI CSABA. Budapest, 1988. Európa Könyvkiadó.
- TEUTSCH 1874. TEUTSCH, GEORG DANIEL: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*. I. Bd. Leipzig, 1874. Verlag von S. Hirzel.

- THALLÓCZY 1878. THALLÓCZY LAJOS: I. Apafi Mihály udvara. *Századok*, 12 (1878) 413–431.; 510–532. p.
- TRAUSCHENFELS 1860. JOHANN KARL EUGEN VON TRAUSCHENFELS: *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. Neue Folge*. Kronstadt, 1860. Johann Gött.
- TRÓCSÁNYI 1976. TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései*. Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó.
- TRÓCSÁNYI 1980. TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó.
- UB I. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I. 1191–1442. Kiad.: ZIMMERMANN, FRANZ – WERNER, CARL. Hermannstadt, 1892. Verein für Siebenbürgische Landeskunde.
- VEKOV 2001. VEKOV KÁROLY: Gyulafehérvár központi szerepköre a középkorban és kora újkorban. In: *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Szerk.: FLEISZ JÁNOS – PÁL JUDIT. Csíkszereda, 2001. Pro-Print Könyvkiadó. 69–97. p.
- VÍGH 2004. VÍGH ÉVA: Bevezetés. Udvar és udvar etika a XVI–XVII. századi Itáliában. In: *Az udvari élet művészeite Itáliában. Szöveggyűjtemény*. Szerk.: VÍGH ÉVA. Budapest, 2004. Balassi Kiadó. 81–122. p.
- WETTLAUFER 2006. WETTLAUFER, JÖRG: Zwischen Konflikt und Symbiose. Überregionale Aspekte der spannungsreichen Beziehung zwischen Fürstenhof und Stadt im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit. In: *Der Hof und die Stadt. Konfrontation, Koexistenz und Integration in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Szerk.: PARAVICINI, WERNER – WETTLAUFER, JÖRG. Ostfildern, 2006. Jan Thorbecke Verlag. 19–36. p